

פרק ראשון

הנהגה החברתית חילונית

של יהודי אלג'יריה

יסודותיה של הנהגה החברתית מצוינים בתקופה המשנה, הם מכונים בספרות התנאים והאמוראים שבעת טובי העיר או חבר עיר. כינוי זה נשמר שגור בפי העם במשך מאות שנים בבבל, בספרד ובגלוויות אחרות והוא אחד הבנויים בהם מתכנה הנהגה החברתית של יהודי אלג'יריה¹.

הנהגה החברתית של יהודי אלג'יריה איננה בעלת זהות אידית. ניתן

לסוגה לשני סוגים:

- א) מנהיגים ממונחים על-ידי השלטונות, שעמדו בראש הקהילות הוותיקות.
- ב) מנהיגים נבחרים על ידי הציבור, שעמדו בראש הקהילות החדשנות.

הנagation הקהילות הוותיקות

הנהגה המוניה היא הוותיקה יותר וייסודותיה בתקופה שלפני בוא גולי קג"א, כאשר המסדרה החברתית היתה בנויה על יסודות של משפחה ובתאי אב כמקובל בחברה המוסלמית, ולא על יסודות חברתיים דימוקרטיים, כפי שהיא מקובל בקהילות אירופה². לפיכך בראש החברה היהודית עמד אחד מראשי וזרחי המשפחות או בתאי האב הגדולים והחשובים בקהילה היהודית, שהיו לו גם קשרים כלליים וחברתיים עם השלטונות המוסלמיים, והללו מינוחו לעמד בראש העדה היהודית. תוארו היה זקן במקביל לשיעיר הערבי העומד בראש המשפחה, בית אב או השבט. מעמדו המיוחד של הזקן בפניו שלטונות וחסינותו מפני בקורת ומרות ציבורית הביאוו לגינוי בשדרירות ולהטיל פחד ואימה על הציבור ועל החכמים.

1) בימי, מס' מגילה דף כו. על הנהגה החברתית בתולדות ישראל עיין ש. בארון, Jewish Community, ב, עמ' 55.

2) ריב"ש עט פ, תשב"ז א: קנו, ב: קלה; יכו"ב, א: כב, וכן עיין במא על התושבים הוותיקים. ועיין ש. בארון, שם, א, עמ' 203. גויטיני, Society ב, עמ' 68.

הדבר הביא להתעניינות רבota בין לבין הקהילה היהודית המתחדשת, שהיתה רגילה להנאה קהילתית המבוססת על יסודות דימוקרטיים.

במוסתגאנים מונזה זקן על הקהיל בשם ר' מבלוף בן חניין, הוא ואחיו סעדיה בן חניין ידם היתה תקיפה עם הערביים, ובתוכה מאך אחיו הזקן חירף וגידף את אחד החכמים במוסתגאנים. אנשי הקהיל והעדת הפצירו בחכם שני של לא לדון בדינו, מכיוון שהזקן ואחיו "מצערין אותו בסכנה אוממת העולם על דבר המשפט; טוב לך לשמור כבוד התורה ולא תתעלל בתורה; אל תדוע אלא על מי שרוצה לקבל עליו דין תורה"³.

בקונסטנטינופול מונזה רבי מבלוף על ידי המלך להיות "רוודה בעם ולהיות מנהיג ורופא". על ר' מבלוף מסר הריב"ש, ש"מלך ירום הוודו מכיר הזקן וחפש בו וגם השר מחזק בידו וגם שהוא מושחת שרי הערביים וגם בני משפחתו גדולה יש בה לפि הנשמע יותר מחמשים אנשים כולם גברים ובעלי דרכם רוכבים על סוסים".

אחד מתפקידיו של הזקן היה להעביר מידע לשר על הנעשה בין היהודים ובין היותר גם על הסכנות שקבלו היהודים על עצמם.

מעמדו החברתי של הזקן

הקהל, חכמיו ודיניינו לא ראו, בדרך כלל, בעיני יפה את מנהיגותו של הזקן, השואב את סמכויותיו מן השלטונות, אולם לעתים הקהיל נזקן לשירותיו. לפיכך האיז הריב"ש במנהיגי קהיל קונסטנטינופול, אשר הרבה מסירות היתה מונחת על צוaram לפיהם ורצות את הזקן ולתת לו לנהל את הקהיל, משומש שייתכן וכי יכול היה להועיל לקהיל עם השרים והמלך לסייעם נגד המיסירות, יותר מאשר מנהיג ו זקן מקובל על הקהיל והמלך בתומו⁴.

הקהל במוסתגאנים לא ראה את הזקן כנציג הציבור ובא כוחו הרשי לעסוק ברכוש הציבור; לפיכך התרעמו על הזקן, "שפשת ידו בתפוחים", ומבר את

3) ריב"ש קעט; יכו"ב, א: נא.

4) ריב"ש עט-פ; בתשב"ץ א: קנו, מוזכר זקן הקהיל של קונסטנטינופול, המעביר אינפורמציה על עסקות כספיות פרטיות ו"מוסר" ממון ישראל לידי שר העיר. (יתכן שמדובר באותו זקן המוזכר בריב"ש, שם).

תפוחי ספרי התורה, על מנת לפרטם בהם עניינים בשנות הרעב, ללא רשות אחד מהקהל. מכאן שאסור היה לזמן לגעת ברכוש הקהיל בלא יותר מטעם הקהיל או ההנאה המקובלת עליהם.⁵

גם אם הזמן הוציא מכספי הפרט על דברים שהם חובת הציבור, בוגן להציל בת ישראל שנתארסה לפושע, הציבור התלבט בשאלת אם חייבים להצדיר לו את הבسف. הרשב"ץ פסק, ש"הזמן" חייב ברשות מיוחדת מן הציבור להוציא ממון עליהם.⁶

בשלחי המאה הט"ז שילם "הזמן" של קובנסטנטין מכיסו תוספת מס, שהציבור חייב היה לשלם לאדונן העיר, אולם "הזמן" לא הודיע לקהיל וללא קיבל את רשותם להוציא את הבسف; לבן סירב הקהיל לשלם ליורשי הזמן את הוצאותיו עבור צרכי הציבור.⁷ העובדה שמיינו לא היה תלוי ברצון הקהילה לא הבטיחה לזמן קביעות מתמדת בתפקידו, משום שהשלטונות היו לעיתים מעבירים בעלי תפקידים אלו מכהונתם בוגן: "הזמן" בקובנסטנטין הועבר מתפקידו, ובתוואה מכך סר הפחד מפניו, וניתן היה לתחומו לדין לפני דין נסיך המgomן על מעשי שרירות שעשה בתקופת היותו זמן.⁸

מקורותיהם מן המאה הט"ז ואילך אינם מזכירים יותר תפקיד "הזמן", המונח על ידי השלטונות. מכך ניכן אולי להניח, שהנאה זו הייתה מצויה בעיקר בקהילות החושבים הוותיקים, שהשתלבותם בקהילות חדשות או רכישתם את המנהגים של קהילות יוצאי ספרד הביאו למורת הרוח והתנגדות ל"זמן", בדומה ליחס שגילו קהילות יוצאי ספרד נגד ההנאה המוגנה והכפויה, והדבר הביא לירידת כוחו של הזמן, ואולי אף לביטול תפקידו. אבל השלטונות לא וותרו על נסיבותיהם להתרבות בעניניהם הקהילה היהודית באמצעות מנוי מקורביהם לתפקידו הנאה. בסיוון מעין זה אירע במאה הט"ז, כאשר השלטונות

5) חשב"ץ ב: קלחה.

6) שם, רמא.

7) יכו"ב א: כב.

8) יכו"ב א: נא.

(שר העיר) פנו אל הדין למנות יהודי במנונה על הקהיל; "וכשםו הקהיל הדבר זה נתנו כתף סוררת ובטלותו מיהיות מנונה"⁹. במחצית השנייה של המאה ה'י"ח ובראשית המאה ה'י"ט הבנו מוצאים את תפקיד הנגיד או מוקדם היהודיים, אשר דרכם מנויו אינם ברורים, אולם זיקתו ההדוקה לשפטוניות ברורה.

הנאה חברתית הנבחרת על ידי הציבור

יווצאי ספרד בבואם לאלג'יריה הביאו עמו קהילות חדשות את הסדרים החברתיים שהיו נהוגים בקהילות ספרד. תאור קצר של סדר הנגגת הקהיל בספרד במאה ה'י"ג מצוי בחשובה הרשב"¹⁰: ואומר אני שמנาง המקומות בענייני אלו איננו שווה בכלל, לפי שיש מקומות בכל ענייניהם נוהגים על פי ذקניהם ובעלי עצם, ויש מקומות שאפילו הרבנים אינן רשאין לעשות דבר בלתי עצה כלל הקהיל

9. חוט ב: ג. בהוספה ליBIN ובעוד א: ז, שנכתבו במאה ה'ט"ז נכתב שהרשב"¹¹ יחד עם הריב"ש תקנו "בכח חרם ונידוי שלא יקבל אדם בעולם מנוי אחד מענייני הקהיל בהורמנה דמלכא". טופס הסכמה זה מצוי היה בידי הכותב אשר התכוון להעתיקה ולשלחה לקונסטנטינז.

קשה לקבל את דברי הכותב, שהריב"ש חתום על הסכמה, מכיוון שהריב"ש עצמו קיבל מינויו מן השלטונות ללא בקשת הקהיל ולמורת רוח הרשב"¹². יתר על כן הרשב"¹³ לא פרסם את עדתו נגד המינוי שליטוני בתיי הריב"ש. גם הרשב"ש איננו מזכיר הסכמה זו בויכוחו עם ר' יוסף שספרטש, שקיבל מן השלטונות מינוי לדיניינוח. ומайдר, אין להניח שהכותב יסף מיסמך המצוי בידו ושהתכוון להעתיקו. לבן ניתן לקבוע, שהמיןוי מענייני הקהיל ואשר לו התנגדו במשותף הריב"ש והרשב"¹⁴ הוא מינוי בתחום הנהגתה החברתית שמקובל היה בספרד, שהיא נבחרת על ידי הציבור ומקבלת תוקף על ידי מינויו של דקן על ידי השלטונות. ועוד שהතושבים הותיקים באלג'יריה היו רגילים למנויו של דקן על ידי השלטונות.

לעומת זאת לגבי מינוי לדיניינוח, מקובל היה בספרד שהלה ניתן על ידי השלטונות. עיין בפרק בתיה הדין, הערא מס' 4.

ובהסכמה הכלל. יש מקומות שם מנגנון עליהם אנשי ידועים לזמן שתנהגו על פיהם בכלל ענייניהם הכלליים והם אפוטרופיסין עליהם... וכל מקום שנהגו בכך פסלו כלל השאר לדברים אלו ואלו בלבד מסכימים וטוענים צרכי הציבור הכלליים. ואלו הם שקראים חכמים שבע' טובי העיר, כלומר שמניהם אוותם על כללי ענייני הציבור". עיון במקור זה מצביע על תהליכי העברת ההנהגה מידיו הציבור כולם, המשתף בהנהגה לידי זקנים, אשר השפעתם מבוססת על מעמדם המשפתי והכספי עד להעברת השלטון החברתי לידי נבחרי הציבור.

הריב"ש (שהי בספרד במחצית השנייה של המאה הי"ד) מסר לנו על אחת אפשרויות ההנהגה החברתית בספרד; שלשים נבחרים המפקחים על כל ענייני הקהיל, שלושה מהם היו קרוויים נאמנים והם שהנהיגו בפועל את הקהילה. הבחירה היה מתוארות בחותם המלך¹⁰. מכאן ניתן להבין, שכיבור שהורגל בספרד לבחור את מנהיגיו ונציגיו, גם אם הללו קבלו את חותם המלך, מעוניין שגם להבא ייצגוהו נבחריו אשר סמכותם נובעת מן הקהיל. לבן יוצאי ספרד סרבו להיות כפופים למרותו ולסמכותו של ה"זקן", אשר לא היה רצוי לציבור אלא לשיטוניות הנכרים.

11. המנהיגים החברתיים של הקהיל היו להם כינויים אחדים כגון:

12. גדולי הקהיל, גדולי הקהילות;

13. אנשי עמד, נאמנים;

14. טובי הקהיל, שבת טובי העיר;

15. גדולי העיר, ראשי הקהיל, זקנים הקהיל;

16. פרנסים, פרנסי הציבור;

10. שווית הרשב"א ג: שצד; ריב"ש ריד, רכח; על ההנהגה החברתית ותהליכי הדמокרטיזציה בספרד עיין בעיר, תולדות היהודים בספרד הנוצרית עמ' 126, 137, נוימן; Spain, א, עמ' 34-47; בן שושן, תולדות עם ישראל בימי הביניים, עמ' 210.

11. גם לביטוי בחידי הקהיל, תשב"ץ א: יג, ב: רצג, יש משמעות של הנהגה, למרות שהללו אינם מנהיגים, אולי עצם השתתפות הפעילה של חלק מהכיבור בחיי הקהיל בחשлом המיסים ובתקנות התקנות המחייבות את כל הקהיל, יש בה משום הנהגה של הקהיל.

12. ריב"ש טא, קבץ, קע; רשב"ש תיב; נפרק מג 124.

13. ריב"ש טא.

14. שם יט; יכוב'ב א: יט.

15. תשב"ץ א: יג, ב: קסז, ג: מו; פ"צ א.

16. תשב"ץ ב: רצג; פ"צ א.

- ¹⁷ מוקדם, מוקדמים;
¹⁸ גזר, גבאי החבורה;
¹⁹ הגוף של מנהיגי הקהיל קרווי גם מעמד;

ראש הקהיל

בחולק מן הקהילות באלאג'יריה עמד בראש הקהיל וממונו מנהיג, שתוואריו היו: "הנשיא", "הנגיד" או "הרראש". במאה הט"ז הבנו מוצאים שני נשייאים, האחד היה הנשיא ר' אשטרוק בר נחמן בונפיל, אשר עמד בראש הקהיל באלאג'יר וכחוב בשם הקהיל מכתבים לקהילת מאוזונה²⁰; השני היה הנשיא ר' שלמה נגאר, שעמד בראש הקהילה בברגאייה, סיעו בידי הדינינים להנהייג את הקהיל ויעוץ לדינינים לאלהר בפסקת הדין, עד שיראו את חנות דעתו ותשובתו של הרשב"ש. על הנשיא ר' שלמה נגאר כתוב הרשב"ש לדין ר' עמרם בן החכם ר' בנימין עמאר: "אשר הוא טוב לך מששים גבוריים מגבורי ישראל ולהלוואי שהיה לי בכאן (אלאג'יר) הוא ואחר במוחו".²¹

במחצית המאה הט"ז מכונה מנהיג הקהיל באלאג'יריה: "הרראש". הוא ייצג את הקהיל בפני המלך, והשתדל לבטל גזירות, שהוטלו על הקהילה היהודית. הרראש עמד בראש הנהגת הקהילה ובכינס להתייעצויות ודינונים את זקני הראשי ושותפי הקהיל.²² בסוף המאה הט"ז עמד בראש הקהיל בתלמידן הנגיד ר', אברהם שפורטש, אולם אין במקורותינו ידיעות על פעולותיו הציבוריות.²³ בשלהי המאה הי"ח מכונה

17. תשב"ץ ב: קטו; פ"צ א. בקונסטנטינוס הם קרוביים מוקדיים החדש, ובנראה שהתחלפו בתפקיד, שם י.

18. רשב"ש תקסו; ביה, דיני אבלות, דף קטו, סי' י.

19. נפרק מס 148.

20. רשב"ש תמט.

21. שם, תקד, תקה.

22. נפרק קמח 345.

23. חוט א: בא. על מוצאו המשפחה – עיין בנספח על ר' יוסף שפורטש. מתוך המקור נראה, שהנגיד ר', אברהם שפורטש, היה בעל ממון רב ועסק במסחר בינלאומי בקנה מידה גדול, ובין היתר היו לו קשרים מסחריים עם קונסטנטינופול. על משפחות קאנשינו ושפורטש במאה הי"ז ראה: הירשברג, תולדות, ב, עמ' 104.

ראש הקהיל היהודי מוקadm או נגיד לסירוגין. בתפקיד זה שמו: רפאל יעקב בושערה ולאחריו בנו אברהם בושערה, ששימש בתפקיד שנים רבות, משנת 1768 עד שנת 1801.²⁴

הנגידים, שבאו אחרי שנת 1801, נפתלי בוגנאה, 1801 – 1805²⁵; דוד דורן, 1805 – 1811, 1806 – 1811²⁶; דוד בكري, 1806 – 1811²⁷; יוסף בكري – 1811 – 1815²⁸; יעקב בكري, 1816 – 1831²⁹; לא הארכיבו ימים בתפקידם. השתלבותם בתחום המדיניים והכלכליים, שנעשו בחצר השלטונות באלג'יר ומשבר הרוחני בתחום הקהילה היהודית הביאו לרציחתם או להגלויהם.³⁰

על דרכי הבחירה והמיןוי של הנגידים אין לנו מידע ברור שהיו להם קשרים הדוקים עם הדאים, שליטי אלג'יר, מסרו להם מידע על הקהילה היהודית, שתפו עמו פעולה במינוי דיןנים. מכאן שקרוב לוודאי שלدائים דעה מכרעת לגבי מינוי המוקadm.

דרבי הבחירה ומינוי הנהגה

מקורותינו על בחירת הנהגה החברתית ודרך מינויה הינם מועטים ביותר. מתוכם ניתן ללמוד על עובדותבודדות.

24. בלוך, Inscription, עמ' 91, הירשברג, תולדות ב, עמ' 63.

25. בלוך, שם, עמ' 93, הירשברג, שם, עמ' 64 – 71.

26. בלוך, שם, עמ' 120, הירשברג, שם, עמ' 71.

27. בלוך, שם, עמ' 108, הירשברג, שם.

28. הירשברג, שם, עמ' 73 – 74.

29. הירשברג, שם, עמ' 74 – 77.

30. על בית המספר של בני משפחת בكري ובוג'נאה ומורעות הימים ההם,

עיין אידנבט,

(1952), Les Juifs en Algerie

J S S, The House of Bacri ,

Economic and Social conditions

עמ' 384 – 372; רוזנשטייך –

(1952) עמ' 364 – 342; הניל

צ. ה. יח (1956) עמ' 3 – 26.

על המשברים הפנימיים באלג'יר בתקופה זו עיין להלן, עמ' 26 וAILR.

תקופת המינוי לא הייתה קבועה ותמידית. לפיכך היו חילופים בתפקיד, למשל בתחום החלפו פרנסיסי הצבור וננתנו חדשים.³¹

מקור מן המחלוקת השנייה של המאה הט"ז פירט מעט יותר: "... קהיל אחד יש להם מנהג וחק קבוע מימי עולם למנוחם להם שלושה אנשיים לזמן קבוע להטפל בכל צרכי הצבור, לגבות המס מפזרע המס ולפרוע בבית מושל העיר יר"ה... וככלות זמן מינויים יבואו ויתנו החשובן לפני הדיין ולפני קצר מיחידי הקהלה...".³²

גם מקור זה ציין את הבחירה והמנוי לזמן קבוע וצין, שהמומנים היו שלושה והוא עלייהם למסור השבון כספי לפני הדיין ויחידי הקהיל, כלומר הייתה קיימת בקורס צבורית של הבוחרים על מעשי המומנים. היו מקומות כאלה: בראשם שם ביקש מוקדם הקהיל מן השר, שיאשר אותו מינויו על ידי צו מיוחד, כדי שהיא מקובל בספרד.³³

סמכויותיה של הנהגה החברתית

הגדרת הסמכויות והתפקידים

הגדרה מדוייקת של התפקידים וסמכויות הנהגה החברתית חילונית הינה קשה ביותר, משום שהתלמוד והספרות הלכתית מיעטו לעסוק בנושא זה, והסמכויות אינן מוזכרות אלא בקשר למספר קטן של עניינים ובמציאות.³⁴

לצורך ההגדרה נובל להיעזר בפסקו של ר' יהודה עיייאש, מהכמי אלב"ר במאה הי"ח, אשר בירר את הנושא על פיספרי החכמים שקדמו לו, ומהמצוות שבאה לידי ביטוי בבירורים ההלכתיים המצויים במקורותינו, בדבר התפקידים שבוצעו למעשה על ידי הנהגה החברתית.

ר' יהודה עיייאש קבע וסבירם במשמעותו מספר עקרונות בדבר הסמכויות וה תפקידים של הנהגה החברתית:

א) מקור כוחה וסמכותה של הנהגה החברתית החילונית הנבחרת הוא בקהל שהצליח לה אט סמכויותיו. לפיכך הנהגה הנבחרת איננה יכולה לכפות את דעהה בתקנה או בדרך אחרת בניגוד לדעת אנשי העיר, שבחורה ומינוה.

31. שב"ץ ב: רצג. הביטוי פרנס הכהן או פרנסי הצבור המוזכר במקור מורה שהללו הם נבחרי הכהן והצבור. יש להניב, שגם בתחום זה של בחירה ומינוי הושפעו יוצאי ספרד ממנהגי ארץ מואסם. על דברי הבחירה והמנוי בספרד עיין נוימן, Jews in Spain, א, 37 - 39.

32. חוט ב: לג.

33. שם, ב: קטן ועיין לעיל בהערה 9.

34. בגון: מכירת בית בנות, בבלי מגילה דף כו. רמב"ם פ"א מהל" תפילת, עניין נוסף המוזכר בקיצור הוא איסוף וחלוקת צדקה. בבלי סנהדרין דף יז ע"ב, אם כי שם לא מדובר במפורש על טובי העיר, אולם המזיאות המשתקפת במקומות מראה, שהעיסוק בכך היה אחד מתפקידיה של הנהגה.

ב) אנשי העיר רשאים להחליט את מנהיגיהם, במידה והם פועלים בוגדים
לrzcoz הקהלה.

ג) כוחם וסמכותם של המנהיגים החברתיים הוא בפועל משותפת
ובהחלטות במעמד של כל ז' טובי העיר. אין להם כוח לפעול ביחידות
או להחליט במעמד חלק מהם, אלא אם כן קבלו רשות לכך מאות בני העיר.

תחום פעולתם ותפקידיהם של טובי העיר או גдолיו הדור שמהווים את
הנהגה החברתית הינו רחב יותר.

א. הם רשאים לעשות כל מה שיראה להם לצורך השעה, ולשם כך יש להם
סמכות כפיטה לנטוש, לדחות ולהעניש את העבריאנים על אייסור
תורה או על תקנות ונסיבות הקהלה.

ב. הם רשאים לגדר גדרים ולהתקין תקנות למניעת פרכות וגם להסדרת
החיים החברתיים בעתיד.

ג. להתקין תקנות חדשות בלבד יש צורך בהסכמה אנשי העיר.

ד. כל התחומיים והתפקידים, המנויים לעיל, הם בתחום הנהגה החברתית
הנבחרת או הממונה על ידי הציבור ואינם שייכים לבית הדין שבעיר³⁵.

פסקו של ר' יהודה עיייאש נזון ביטוי לתחום הרחוב, והכמעט בלתי מוגבל,
בפועלם של מנהיגי הקהלה למען הקהלה; אולם כל נסיוון לעמוד על מהותה של
הנהגה החברתית יחתיא את מטרתו, אם יסתפק רק בהגדרות תפקידים וסמכויות;
משמעותה הכללית, האומרת שתפקידם לעסוק בכל צרכי הציבור, איננה מלמדת
מה היו למעשה פעולותיהם של המנהיגים החברתיים; לכן יש צורך לעקוב אחר
המקורות, ולבדוק מה היו תפקידים החברתיים והפועלות, שבהם עסקו מנהיגי
הציבור.

תפקידיה של הנהגה החברתית במציאות

תפקידים דתיים משפטיים

חסרונם של חכמים ומורי הוראה מרבית יוצאי היהודים באפריקה

הצפונית הביא לבך, שאחד התפקידים המרכזיים של הנהנבה החברתית חילונית היה לפתור ולענות לשאלות הלכתיות. אחד האמצעים המקובלים ביותר היה לסדר ולהעביר את השאלות שנשאלו אל החכמים במרכזי הרוחניים, כגון באלג'יר. סדור השאלה, אישור העדויות והעובדות המוזכרות בשאלת, היה תפקיד רב חשיבות, משומש שהתשובה תלולה הייתה היתה למעשה בעבודות שהובאו בשאלת ובסידור, לשם כך היה צורך באימון, שניתן לסדר השאלה על ידי בני הקהל והמשיב. אימון זה הופר לעיתים, כגון על ידי הזקן ר' מבלוף בן חניון מוסתגאנים, אשר שאל שאלה במקובל, ולא לציין שהוא אחד מבולי הדין, שהוזכרו בצורה אנוונימית בשאלת. לפיכך היה פסול מלסדר את השאלה.³⁶ בקהילות התושבים הוותיקים הזקן היה מפקח על התנהגותם הדתית של בני הקהילה. באמדיה הזקן היה גוער בכל מי שנדראה היה לו שחלל את השבת. (שאלת מעידה על בורות הזקן). במוסתגאנים הזקן גער בשליח הציבור וקבע שהוא פסול לירד לפני התיבה. בכך היה קובע את המעד האישי של האשא לאחר שקיבלה גט שהגיע למקום אחר, ובבורותו הכשיר גט, שלפי דעת הרשב"ץ אפילו ריח גט לא היה בו.³⁷

הנהנבה החילונית אף בצעה תפקידים משפטיים הלכתיים מן המעלה הראשונה. במעמדם של ראשי הקהל נקבעו פועלות משפטיות, כגון זביה בכתובה, חלוקה נכסי נפטר, מנוי אפוטרופסית, חקירה בדבר בגידת אשא בעלה.³⁸ בעיר קטנה כبرش ר' שמואל חלאיו התיעץ עם ראשי הקהל בבעית קדושים וגרושים, ומן השאלה מסתבר, ראשי הקהל שמו כדיניים במקרה זה. בගאייה מלאו גדולי הקהיל תפקיד של דין ופסקו בדיון בעל שטען שאשתו מרדה וקבעו את אופן חלוקת הנכסים.³⁹ איפלו בעיר באלג'יר שהינו בה תלמידי חכמים, זקני וגדולי הקהיל בהיותם בבית הכנסת שמו כمعد לפני הוגשה תביעה המשפחתית. גם מאותה הי"ה שמו מנהיגי הקהיל בתפקידים משפטיים יחד עם בית הדין על פסק דין.⁴⁰

36. סידור שאלות והעברתן, ריב"ש סג, צז, קע, קעה; תשב"ץ ב: טו; יכו"ב ב: לו. על ר' מבלוף בן חניון, ריב"ש קעט, וכן עיין לעיל במבוא בסעיף על החושבים הוותיקים.

37. תשב"ץ א: נד; ג: מא, קיג.

38. ריב"ש קעט; יכו"ב א: נא; תשב"ץ ב: קפח; רשב"ש רח.

39. ריב"ש קע; יכו"ב ב: מד.

40. תשב"ץ ג: רלא; ביה אהע"ז: ה. על מנהיגי הקהיל כדיניים, עיין אסף, בתיק הדין, עמ' 92-86.

המניגים החברתיים טפלו גם בביוזע ההלכות, הפסיקים ושאר סדרי הצדبور המקבליים והמתוקנים. לפיכך כאשר היה צורך בעדות בעניין משפטי כלשהו, והעדים נמנעו מלבוא, היו מוקדמים או הנאמנים מטילים חרם, עונש שיטול על כל מי שיתברר שידע בדבר ולא העיד⁴¹. ראש הכהל בהונין היו מונינים על ביוזע חרם, שהוטל על ידי הכהל, שלא יורשה אדם למכור יין לגויים⁴². תפקידם של המונינים היה גם לכפות פסקי הלבאה ופסק דין, ובמידה ולא היה בכוחם לבצע את הפסק, קבע הרשב"ש, שרשאים היו לפנות לעזרת השלטונות על מנת לכפות את הפסק. במקרה בו פסקו הדייננים ב嚷אייה בנויגוד להלכה, מנהיגי הכהל נדרשו לכפות את פסק הרשב"ש על הדייננים ב嚷אייה⁴³.

התקנות תקנות

התקנות והסכמות, שנתקבלו בקהילה היהודית, קבעו את הסדרים והגדירים בקהילה. היוזמה להתקנה, וההתקנה עצמה היא אחת מפעולותיהם החשובות ביותר של המניגים החברתיים.

المזיאות ההיסטורית בחברה היהודית באלאג'יריה, מזכירה על כך, שלכל אורך התקופה בה אנו דנים, ראש הכהל נוטלים חלק חשוב בהתקנה ומשתתפים בהתקנה יחד עם החכמים. חמימות והסכמתם של ראש הכהל על התקנה היא אחד היסודות לקבלתה⁴⁴.

אמנם מבחינה ההלכתית, קיימת מחלוקת בין הפסיקים ביחיד למעמדו של הפרנס ומהניג החברתי בהתקנת תקנות בשאלת האם הוא חייב להשתתף בכל התקנה, ובולדיו התקנה איננה בעלי תוקף, או החכם הוא חייב להשתתף בהתקנה ולא הפרנס. בכך יש

41. רשב"ש רלג, בשאלת מרגאייה ובעוד מקורות רבים, ועיין בפרק בתיה הדין.

42. רשב"ש חקטן.

43. שם,تقد תקה – ובעניין אחר, שם ר.

44. ריב"ש קעא; תשב"ץ ב: רצוב; פצ א; ביה חו"מ: א; שם ב: קז. על מעמד נציגי הכהל בהתקנת תקנות עיין: מנחים אלוז, "למהותן של תקנות הכהל במשפט העברי", מחקרים משפטיים לזכר אברהם רוזנטל, ירושלים תשכ"ד, עמ' 17.

חלוקת בשאלת: האם החכם או הפקיד חייב להשתתף בכל התקנה, או הוא חייב להשתתף, רק אם חלק מן הציבור, כגון בעלי מלאכה או סוחרים מתקינים תקנה לעצם, והפקיד מיצג בהתקנה זו את האינטרס הציבורי? בירור יסודי בשאלת זו, ערך ר' יהודה עיייאש באחת מתשנותיו, בה הוא מלבן את הדיעות העיקריות של החכמים והפוסקים שקדמו לו.⁴⁵

מסקנתו ההלכתית של ר' יהודה עיייאש, שהתבססה על המזיאות ההיסטורית היא, שצරיך בהסכם שני יסודות: א) הסכמת בני העיר; ב) הסכמת טובי העיר (הנהיגים החברתיים). אמנם רשאים הנהיגים החברתיים לתקן ולהסכימים בתחום החברתי, שהם ממונעים עליו, אבל במידה שרוב הציבור מתנגד להסכם ולתקנה שנתקבלה על ידי הנהיגה החברתית, התקנה זו תתבטל, משום שאין בכך הנהיגה להכריח את רוב הציבור.⁴⁶

ר' יהודה עיייאש מצביע גם על כך, שלא בכלל קהילה היו מצויים חכמים וותיקים, והעדרם לא היה יכול לעכב מלקלל התקנה והסכם, שיסודה המעשי איינו בהלה אלא במציאות החברתית, לעומת מקום החכמים רב חלקה של הנהיגה החברתית ביוזמה לתקינה תקנות ובקבלתן.⁴⁷

הטלת עונשים

המחשبة המקובלת היא שענישה היא אחת מהסמכויות הבלעדיות של החכמים ובתי הדין, אולם המזיאות ההיסטורית החברתית מצביעה על כך, שלאUSA היה גם בידי הנהיגי הקהיל סמכויות להעניש היות וכל מסגרת חברתית בנוייה על יסוד

45. ב"ה חו"מ: א.

46. שם דף ס"ו, טור ב.

47. ביחס להשתתפות החכמים בהתקנה פסק ר' יהודה עיייאש, שם דף סט"ג: "וזו דאין צריך הסכמת חכמים וותיקים אלא אם כן היו בעיר, דאז בעינן שיקבע המנהג על פיהם, אבל אם לא היו מצויים בעיר, ודאי לא יתעכבו מלתקן התקנה, עד שימצאו חכמים וותיקים, או עד שיישלחו למקום לימלך בהם אם יסכימו עמם, דמעולם לא שמענו, שיצטרכו בני עיר זו לבני עיר אחרת".

אפשרות של הטלת סנקציות בנגד פורצ'י גדר, ומכיוון שלא בכלל הקהילות היו חכמים, מורי הוראה ודינינים שיכלו להעניש, מציאות החיים והצורך לשמור על מסגרת הקהילות הקטנות הכריחו את מנהיגיו לנתקוט באמצעות עניות מיידים, מכיוון שלא יכולו להמתין זמן רב עד לבוא פסק עונישה מהכם באחד המרכזים הגדולים; לבן אפילו במרכזי הקטנים, בהם סמכותם ומרוחם של חכמי המקום לא תמיד הייתה מוחלטה, ההנאה החילונית בהגה העניש עבריניים⁴⁸.

בהתמך על המציאות ההיסטורית פסק ר' יהודה עיאש, גולי הדור וטובי העיר הם שמוננים על העונשין; ורשאים הם להעניש את העובר על איסורי תורה או על התקנות, ואין הם צריבים לקבל את הסכמת בני העיר להענשה, ככל McKRAה שמתעורר הצורך להעניש, אולי בהסכנות תקנות חדשות, שיוסכמו ויוחקנו, צריך שהיה עונש מפורש בהם, ולא הסכמת בני הקהיל אין ברשותם לעונש⁴⁹.

dagah להנאה רוחנית

אחד מתפקידיה של הנהגתה החברתית, היה לדאוג שথמאניה הנהגה רוחנית דתית לקהיל. פעולה זו הבנו מוצאים בראשית החארגנות קהיל יוצאי ספרד ומירוקא באלאג'יר, כאשר ר' שאל הבן אשטרוק דאג למיניוו של ר' יצחק בונאשטרוק לדין ולשבר עבור התפקיד ההלכתי שהוטל עליו⁵⁰.

גולי הקהיל באלאג'יר הבנו על הריב"ש, ורצו לנחות אחד מבני הקהיל שחריף וגידף את הריב"ש. (מאייד אין להטעם מנסיונה של הנהגתה החברתית, לצמצם את זכויות הענישה של החכמים והריב"ש בתוכם, ולהתנו את הטלת הנידוי בהסכמה הנאמנים)⁵¹. תפקיד זה היה חשוב במיוחד בקהילות הקטנות בהן

48. ריב"ש לג; רשב"ש רלב; יכו"ב ב: מד. על ביצוע העונשים ראה בפרק בתיה הדין, עמ' 82.

49. ביה' חו"מ א.

50. ריב"ש ס. תפקיד זה ביצע ר' שאל פעם נוספת, אשר רצוי לפגוע בסמכויות הריב"ש, דאג להשיג לו מינוי מטעם השלטונות, אם כי מינוי זה לא היה לפיקוד הקהיל. עיין בפרק בתיה הדין, עמ' 68.

51. שם, סא.

פעמים היו החכמים, ובין זקני הקהיל בברשות הփציריו בר', שמואל הלאין שלא יעדוב את קהלם כצאן אשר אין להם רועה.⁵²

הקושי במציאות הנהגה רוחנית והמחסור בחכמים נמשך בכל התקופות; לבן גם במאה הי"ח נסו ראשי וטובי הקהיל, להשפייע ולהפציר בר', יהודה עיייאש, שלא יעדוב את קהילתם ויעלה לארץ ישראל.⁵³

יצוג הקהיל בפני השלטונות

מנהיגי הקהיל היו מיצגים את הקהיל בפני השלטונות. גם השלטונות ראו בהם את נציגי הקהיל; לפיכך בעיות חברתיות וhalbתיות שהובאו בפני השלטונות, היו הללו מעבירים אותם לגдолוי הקהיל, או מתיעצים עם נציגי הקהיל בדבר הפתרון הנאות.⁵⁴

במיצגי הקהיל, נדרשו המוקדמים על ידי השלטונות להסגיר יהודים לשיטונות, כגון הסגרת החכם ר' שלמה קרשקיש לעבודת פרך בגל חובות כספיים לגויים.⁵⁵

במקרים שייהודים נכלאו בבית הסוהר, היו המוקדמים דואגים לשחררם ממש או שהיו נוותנים שוחד לפינוי השלטונות ולביטול העיליה, שבקבותיה גזרו מאסר, כמו שא היה באלו תקע"ה או בתשרי תקע"ו עם ר' שלמה דוד זוראפה.⁵⁶

שומה וגביה מסים

כמפורטים על כל צרכיו הציבור, המנהיגים החברתיים היו אחראים לכל מכלול הבעיות, הקשורות בגביית המסים ותשולם לשיטונות⁵⁷, אולם מכיוון שצרבי הציבור היו מרובים ובויות הערכת המס היו קשות, לבן היו תקופות

52. תשב"ז א: סד.

53. ביה ב: דף רג, כתוב החנצלות.

54. רשב"ש קסח, שלט.

55. פרי צדיק א. באלאג'יר במאה הי"ז היה נהוג שביל יהודי שהיה חייב בספירים לגויים ולא היה בידו לשלם, נלקח לעבודת פרך באנגלריה של מלבות.

56. שם י; שער שלמה ד.

57. גביית המס הייתה גם אחד מתפקידיו של הזקן שנתמנה על ידי השלטונות, יכוב א: רב; ביה חו"מ: מה ועוד.

ומיקומות, שבהם נבחרי הציבור עצם עסקו בכל ענייני המסדים, והיו מקומות, שבהם שומת המסדים הוטלה על גוף נפרד. בהונין הממונה היה בורר "פוסק"⁵⁸, והלכה היה מעריך את גובה המס המוטל על כל אחד מן היחידים⁵⁹. באלאג'יר "הקהל יצ"ו הסכימו, שבכל שנה ושנה יבררו הנאמנים פוסקים, לפסוק על הציבור מה שם מתחייבים מסדים וארגוניות, כפי הנהראת להם, ושהאחרים יפסקו עליהם, לא תהיה רשות לשום אדם לעדר עלייהם, אלא שם יש מי שיטען שהעמיםו עליו הפסיקים, אנשי המעד ישמעו טענתו, ואם ראוי להקל עליו יקלו, ושהפסיקים לא יפסקו על עצם, אלא שהנאמנים יבררו ג' פוסקים לפסוק על הפסיקים בעצמם".⁶⁰

מן ההסכמה מתברר, שהנאמנים ואנשי המעד, שהו את הנהוגה החברתית, היו המוננים על כל המערכת של גביה המסדים. במרבית העניים, הקשורים בפסקת המס, הם לא טיפלו בעצמם, אלא מינו פוסקים, ואלו הנאמנים שמשו כפורים לעדוערים על שומת הפסיקים ומינו גם את הפסיקים על הפסיקים, במגמה למנוע רינונאים, שהפסיקים הקלו מעצם.

בשלבי המאה הט"ז המנהג הקבוע באחד הקהלים היה, שלושת המוננים על הקהיל טיפלו בכל צרכי הציבור; כולל בית המס ופריעתו בבית מושל העיר, ואחד מהם היה הטופר, שקיבל את הכספיים ורשם בפנקס ההבנה והחוצה. כשהם היו מונונים הבחירה סימנו את תפקידם, היו מוסרים את חשבונותיהם לביקורת הדין וקצת "מיחידי הקהיל".⁶¹

כמנוגנים על הכספיים וקופת הציבור, הגזברים היו דואגים ליצירת הבנסות לקופת הציבור, ולשם כך היו יכולים להחכיר או למכור את בית אחד המסדים; אולם לפי פסק הרשב"ש סמכותם במכירת חוקי העזר היתה מוגבלת, בכך שהמכירה הייתה חייבות להישות במעמד הקהיל.⁶²

ניהול כספי הציבור

בכל קהילה התעוררו בעיות כספית, ובבעיות הקשורות ברכוש הציבור, ניהלו וארגונו. התחומים הללו היו בידי הנהוגה החברתית. כאשר הקהיל נמצא

58. תשב"ץ ב: צח.

59. רשב"ש תפ"ז.

60. חוט ב: לג.

61. רשב"ש תקסו.

במצוקה כספית, כתוצאה מפערענות או הוצאות כספיות גדולות לצורך מסים או שוחד לשטונות, הפרנסים או טובי העיר הם שדAGO להשגת הכספיים⁶². יתר על כן לעיתים פרנס הקהיל הוציאו מכיסו כספים בדרך הציבור, במעשה שאיירע בתנש, "שתקפו על הקהיל צרות גדולות מחמת אבסניא שהיתה מוטלת עליהם, והפרנס הנזכר היה מפקח בכל זה בבטול מלאכתו, ובוואצאת מעותיו, לפרנס באכטנייא הם ובהמלה מזוז ומספוא המוטל על הקהיל ועניהם, שאין בידם במה להתפרנס, והיו מוכאים מהנוגשים והפרנס היה מציל אותו במוננו, עד שייעבור זעם, ויראה הייך תהיה פסיקה זו על הקהיל והווזק הפרנס הנזכר לשעבד עצמו בחובות".

מנוסח השאלה ברור, כי "הכל מודים שהפרנס אינו דין שיפסיד הווצאותיו", כיוון שהוא מתפקידו של הפרנס הוא להציל את הציבור ולהשיג כספים לצורך זה, ובוחו של הפרנס הוא בכוחו של הציבור. הבעייה הייתה רק באיזו דרך ייפרע החוב לפנים, ולא השאלה העקרונית, אם יש לשלם לפרנס את הווצאותיו⁶³. חלק מן התפקיד, אחראים טובי העיר לכיסים הנכנסים לקופת הציבור או הקדשות, ורשאים הם לשנות את יעודם של הכספיים, שנחרמו ונכנסו לקופה; לפיכך טובי העיר בקונסטנטינז, היו רשאים להוציא ממוץ, שנתרם להקדש שמואל ע"ה לצורך הווצאות תיקון בית הכנסת⁶⁴.

ניהול רכוש הציבור

הגזרים באלאג'יר היו מנהלים את הרכוש הפרטי, שהוקדש לצרכי הציבור, בגין חצר שהוקדשה לבית הכנסת "שבמלאח" באלאג'יר, הפכה להיות איטלייז. את הפירות של החצר, הגזרים היו גובים לצורך בדק הבית של בית הכנסת⁶⁵. צורת ניהול הרכוש הציבורי הייתה תלולה במידה רבה ביוזמתם ובבוחם של מנהיגי הציבור. באלאג'יר הזכר לשבח ר' יהודה עיש, שהיה מוקדם בראשית המאה ה"ח ובשנת תע"ד (1714) החנדב להרוו את בית המדרש הרਊ והמט ליפול, שבו למדו תינוקות של בית רבן, שהיה בנו של גבי בית הכנסת, ובנה

62. ריב"ש יט; חב"ז ב: רצג ועוד.

63. חב"ז ב: רצג.

64. יכו"ב ב: ז.

65. שם, טל.

ማדש שתי קומות על גבי בית הכנסת, לצורך התלמוד תורה ולחברה (בית הכנסת ומקום לימוד) על גביו. את הבניה מימן ר' יהודה עיש מדמי חצר, שהיתה ברשות הקהיל בצד ימין כספי הקהיל שהיו בידו בהיותו מוקדם, ומכספי התלמוד תורה, ואילו את שארית הכסף נתן מכיספו כהלואה לקהילה.

בתקופה זו, חשו חלק מבני הקהיל, מן הסמכויות המרבותות בניהול הרכוש, שניתנו על פי דין התלמוד לשבעה טובי העיר, הרשאים למכור אפילו בית הכנסת במעמד אנשי העיר והחכמים. מתוך רצוץ לשמור על רכוש הציבור, שלא ימבר, איפילו אם הקהילה תמצא בדוחק כספי רב, הוחקן שבית המדרש, שהוזכר לעיל, יוקדש לתינוקות של בית רבן, והחברה שמעל לבית המדרש תוקדש לעולם לבנות העניים והיתומות לצורך נדוניתן, ועל ידי כך תמנע מכירת רכוש ציבורי זה בידי מנהיגי וטובי העיר⁶⁶.

במחצית השניה של המאה הי"ח, שילב המוקאדסער, אברהם בושערה, את תועלתו הפרטיה בתועלת הציבור, וזריז את השלטונות באלאג'יר להקים בית מרחץ ובית טבילה במקום מוצנע, ובמבוין שרוב חושבי יהודים. לאחר הקמתו שבר בשנת תקמ"ג מאת המלך, את בית המרחץ בשיתוף עם ר' יונה חабת, חור תקופה וצפיה לרוחחים מהכנסות בית המרחץ הציבורי, אולם התקומות והצפיפות לא נתמשו, והשכירות היתה ברוכה בהפסד; לפיכך הכספיו השנאים בשלטונו השחרר מן השכירות ולהעבירה על כלל הציבור בקהילה.

66. בי"ה או"ח ט. התלמוד הבבלי מסכת מגילה דף כו, ע"א, מגביל את סמכויות טובי העיר רק לבית הכנסת של כפרים, ואיןו מקנה להם זכות למכור בית הכנסת של כרכים. לפי דעת ר' יהודה עיאש, אלג'יר הינה בגדיר ברך, מכיוון שהיא "עיר גדולה של סופרים ורבנים והיו באים לה מכל מקום לתוכע הדינין". בכלל זאת חשו הקהיל, שמא בשעת דוחק כספי גדול יבואו לטעון שאלאג'יר איננה ברך, וימצאו בכך בסיס הלכתי להצדקת המכירה.

הקהל הסכימים לקבל לחזקתו בשכירותו את מחלוקת הרכוש הציבורי הכרור בቤת המרחץ, ואילו המחלוקת השנייה של החזקות נשארה בידי הנגיד ר' אברהם בושערה ור' יונגה תאבת. הסכם זה אושר בשנת תקמ"ז על ידי עשרים וחמשה טוביה העיר אלג'יר⁶⁷.

קשריות קשרים עם קהילות אחרות

בקהילות יהודיות, הנמצאות בארץ אחת, מתעוררות בעיות מסוימות, אשר פתרונן מצוי בשיתוף פעולה בין הקהילות. הטיפול בחלוקת מן הקשרים הבינקהלתיים היה בידי הנהגה החברתית. אלו מוצאים, שגדולי הקהילה באלג'יר קשו קשרים עם מנהיגי הקהיל בברגאייה והסכימו ביניהם שבסוכן משפטני יובא לדין לפניהם הרשב"ש באלג'יר⁶⁸. הקשרים לא הצטמצמו לעניים בלבד ציבוריים, והורחבו גם לעניים אישיים ומשפחתיים הקשורים בבני הקהילות⁶⁹.

צדקה וחסד

בקהילות הגדולות באלג'יריה העיסוק הצדקה הופרד לשני תפקידים עיקריים: א) איסוף הכספיים הצדקה, היה בידי הגבאים שגבו את הכספי. לאחר שגבו היו מוסרים את הכספיים לידי ראשי הקהיל, או מדווחים להם על גובה הסכום שנאסף. ב) חלוקת הכספיים הייתה בידי ראשי הקהיל, שקבעו את מסכת

67. חקרי לב חו"מ בג. יתכן שראשית השכירות הייתה לפני מנוינו של ר' אברהם בושערה לנגיד, משומש שבעדות על קבלת החזקה התואר נגיד לא צורף לשם. לאחר מותו נערכ דיוון משפטי בעקבות רצון הקהילה למכור את הרכוש כולם, בטענה שהנגיד ר' אברהם בושערה פעל בנצח הציבור, ולפיכך מכיוון שהוא נמצא נמצא בחזקת הציבור, גם הרכוש הנלווה אליו שייך לחזקת הציבור. ועיין לעניין זה בפרק על ימי הירידה הרוחנית. המכוני בו מכונה ר' אברהם בושערה במקור זה הוא מוקדם, ואילו בהסכם רבני אלג'יר לספרו "ברית אברהם" הוא מכונה הנגיד.

68. רשב"ש חמט.

69. ריב"ש קעד.

כל עני וענין בהתאם לצרכיו. על הסדר זה, שהיה מקובל בהונין או בתלמסאן בראשית המאה הט"ו, מסר לבנו ר' יוסף שפפורטש, אשר הוסיף, שבמשך הזמן התעדערו הסדרים במקומות⁷⁰.

בדיקת המקורות מראה, שגם בקהילות אחרות, ואף במאה הי"ח, ההסדר היה דומה. הגבאים הם שקבעו את הכספיים והבייאום לידי גدول הקהיל, שתפקידו היה לחלק ולמסור את הכספיים לעניים⁷¹.

בקהילות אחרות, כגון בגאייה, מוסתגאנים וקורנטנטין, מנהיגי הקהיל היו מוננים גם על הקדש של הקהילה⁷². זקני הקהיל היו עוסקים גם בגמול חסד שלאמת, כאשר היה מצוי מה שלא יורשים וקרוביים, היו זקני הקהיל מטפלים בכל הדרושים לקבורה⁷³.

תקמידים שונים

"הΖκן" במוסתגאנים הוציא מכיסו ממון על מנת להציל בח' ישראל שנתרסה לפושע⁷⁴. הקהיל התרה בפרוצה שלא תחיחד עם עבריין⁷⁵ ומונוי הקהיל הגנו על החלשים בקהילה, ודאגו ליתומים, אשר ירשותם עדמה להיות מוחರמת על ידי השלטונות⁷⁶. כמנהיגי החברה נחשבים נכבדי ומנהיגי הקהיל בנאמנים על הציבור, לפיכך מסרו להם ממון שנמצא אצל אדם שטבע, על מנת שיבררו למי שייכים הכספיים⁷⁷.

70. ריש עז 215.

71. חוט ב: ז; ביה ב: ט.

72. רשב"ש רפז, שסא; יכו"ב ב: ז. מקור משלחי המאה הי"ח מצינו שתפקידו של ראש ומוניה הקהיל באלג'יר היה לצתת ולבוא בענייני הקהיל ומסים ולא לפיקח בעסקי יתומים. תשובה ר' רפאל שלמה הלוי נדפסה בסוף חידושים הריטב"א למס' שבת, שאלווניקי תקס"ו, סי' א.

73. בנראה שquota הציבור לא שלמה את הוצאות לצורך גמול חסד שלאמת, אלא היו מוכרים את רכוש הנפטר לצורך הוצאות הקבורה. רשב"ש קצ.

74. תשב"ז, ב: רמא.

75. יכו"ב, ב: נז.

76. חוט ב: כא.

77. תשב"ז א: עד.

אחת מפעולותיהם השכיחות ביותר של המנהיגים החברתיים הייתה פיוס והשכנת שלום בין איש לרעהו⁷⁸, ובין בעל ואשתו. במקורותנו מובא מספר פעמים, שהאשה או הבעל פונים לטוبي העיר או לגдолי הקהיל, בחולנות או בתביעות להשכנת שלום בית משפחה.⁷⁹

בתחומי זה הם שמשו גם כמעריכים של כבוד ומעמד האשה, דבר הקובל את החובות הכספיים של תשולם בגדים ומצונות מצד הבעל או יורשיו בלבד האשה, ובמידת הצורך הם גם גבו עבור האלמנה את כתותה.⁸⁰

ההנאות והסיכום הכרוכים בהנהגת הקהיל

שבר

מנהיגי הקהיל, בוגראה, שלא קבלו שכר על פעולתם הציבורית. בכלל מקורותנו, מצוי רק מקור אחד, המלמד שחבר העיר בראשו בראשית המאה ה-17, קיבל שכר מן הציבור עבור פעולהתו למען הקהיל⁸¹. העובדה, שבעית השבר למנהיגי הציבור איננה עוללה לדיווץ, ואיננה מוזכרת פעמים נוספות במקורותינו, יכולה למדנו שבדרך כלל, ההנהגה החברתית לא קבלה שכר על פעולתה הציבורית. בוגראה, שהתקידים בוצעו בהחנדבות לשם הכבוד החברתי, או בגלל הרגשת החובה הציבורית, אולי יש לציין, שהוצאותיהם של מנהיגי הציבור מכספם לצורך הכלל, שלומו מ קופת הקהיל.⁸²

התנדבות וסבסוכים

למרות שהמנהיגים הציבוריים נבחרו בדרך כלל על ידי הקהיל, הנהגת הציבור הייתה קשורה גם באירועים ובסבוניים. אי הביעימות קשורה בתנדבות

78. נapr מג 124, מז 141, ביה ב: יו. אמנם אחד הצדדים בסכוסר טען, שהסבירם לפשרה ולפיוס מלחמת אונס והפחדה של גдолי העיר.

79. תשב"ץ א: קבד; יבו"ב ב: מד; ביה אה"ע: ח, ט.

80. רשב"ש חייך, תעז; חוט א: לה.

81. תשב"ץ א: קלח.

82. ראה לעיל. עמ' 63.

של ייחיד או מעט בצייבור להנאהה הקהילתית, ובסיטוטים פנימיים בקהל⁸³. הפעילות הציבורית הייתה לעיתים ממידה את העוסקים בה בסכנת הלשנה לשיטונות בטענה שמנاهיגי הציגו התוכנו לפועל נגד הממשל. הלשנה כזו הייתה קונסטנטין: בסוף המאה הי"ד, ובתוכאה ממנה הושמו מנהיגי הציבור החתומים על הסכמה נגד המלשיינים לבית הטוהר, ונדרשו מאמצים רבים לשחררם מן הכלא⁸⁴.

הלשנה דומה הייתה בברגאייה בשלחי המאה הט"ו, כאשר פרוצאים בקהל בברגאייה הלשינו נגד נכבדי הקהיל באלאג'יר וטענו, שהודי אלג'יר מורדים במלכאות. בהלשנה זאת היה מעורב, בוגראה, גם יעקב בן חקון תלמסאן. לבן ר' שמעון בן הרשב"ש דרש מקהיל תלמסאן, לנוקוט באמצעות חריפים ותקיפים נגידו⁸⁵.

דוגמא בולטת לסדרות הכרובות בהנאהה הציבור, מצויה בראיותו של המוקadm, נפתלי בוגרבאך בשנת 1805, והמודדים שבאו אחריו, בפרעות שבאו על הציבור ובסיטוטים הפנימיים בקהילה היהודית בתקופה זו. אם כי יש לציין, שהסיטוטים והטיסוכונים בראשית המאה הי"ט, נזובעים לא רק מעוניינים פנימיים בקהילה, אלא בעיקר בשל תחרות מסחרית, סיטוטים מדיניים וחלופי שליטים⁸⁶.

83. תשב"ץ א: קלח, ב: נה, קטו, ג: קיו; בי"ה, חוי"מ: ה.

84. ריב"ש, עט, פ.

85. יכו"ב ב: ג, גא.

86. עיין הירשברג, *תולדות ב*, 75-63. ועיין בפרק ימי הירידה הרוחנית והחברתית, עמ' 264.

פרק שני

בתי הדין והדיניגים

1. התאחדותה של הדיניגות

ידעוותינו על בתי הדין והדיניגים בקהילות הוותיקות באלאג'יריה מלפני שנות קנ"א מועטות ביותר, מתווכן מסתבר, שдинיגים היו מצויים בקהילות הגדולות יחסית כגון קונסטנטינז, תלמסאן וחנס².

ראשון הדיניגים באלאג'יר ובטלמסאן, הידוע לנו מן התקופה הסמוכה שלפני קנ"א, היה ר' שאול אשטרוק הכהן, אשר שימש בדיניגות שלא על מנת לקבל שכר. אולם ר' שאול פינה את מקומו בדיניגות לחכמים שבאו עמו פלייטי ספרד בשבח קנ"א, ובמיוחד דאג לר' יצחק בונאשטרוק, שבא הראשון מביניהם לאלאג'יר. ר' שאול אף שלח אליו בעלי דיןיהם, ודאג שיקבל שכר בסך שלשים דיןרי זהב, ואולי גם למיניוו כדין מטעם הקהל אשר שילם את שכרו³.

מינוי הריב"ש לדין על ידי השלטונות.

התאחדות הקהילות, הביאה בעקבותיה משבר ביחסים בין ההנהגה החילונית והתקיפים שבקהל לבין החכמים באלאג'יר, כאשר הראשונים רצו לזמן את סמכויותיהם של החכמים, שבראשם עמד הריב"ש, ביחוד בתחום העניישה על ידי נידוי. נסיוון הגבלת סמכויותיהם של הריב"ש הביא לצורך לחזק את מעמדו. לפיכך ר' שאול (אשטרוק הכהן) הביא לריב"ש כתוב מינוי לדיניגות מטעם השלטונות בתלמסאן⁴.

1. על מינוי הדיניגים בתקופת הגאנונים ואחריה בתפוצות ישראל, עיין ש' אסף, בתי הדין וסדריהם אחרי חתימת התלמוד, ירושלים תרפ"ד, עמ' 46-48.
על בתי הדין, הדיניגים ודרךם בחירתם בספרד ראה: נוימן Jews in Spain, ב', פרק שביעי. על בתי דין באפריקה הצפונית בתקופת הגאנונים עיין הירשברג, תולדות א, עמ' 161. ובן ראה: גויטיני, Society, ב, עמ' 311, 215.

2. ראה בפרק המבוא בסעיף על התושבים הוותיקים.

3. ר' שאול היה חכם, רופא ומקורב למלכות. ריב"ש ס, על ר' שאול עיין: הרשמן, עמ' בט - ל, לד. על ר' יצחק בונאשטרוק, שם עמ' לג, קיב.

4. ר' ריב"ש ס, סא. על מינוי רבנים ודיניגים בספרד על ידי השלטונות עיין ש. בארון, Jewish Community, א, עמ' 288 - 290; נוימן, שם,

עמ' 145. בעיר, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, עמ' 128.

מינויו וכפיפיתו של הריב"ש על ידי השלטונות לדין על היהודים באלאג'יר, הביאה את הרשב"ץ לחקור בדבר המינוי וקבלתו, אם נעשן על פי ההלכה. החקירה בדבר נעשתה בחיי הריב"ש, אולם משום כבודו של הריב"ש, הרשב"ץ לא פירסמה בחיי הריב"ש, אלא לאחר מותו, כאשר הקהל מינו את הרשב"ץ לדין עליהם, ובקשו ממנו תחייבות, שלא יבקש מהמלך ושריו ציווי לנגידות עליהם. על מנת להרגיע את הקהל פירסם הרשב"ץ את העקרונות, לפיהם לא היה מקום למינויו של הריב"ש על ידי השלטונות.⁵

א) משום דינה דמלכotta דינה לא הייתה חובה לצוית לריב"ש, מכיוון שלא היה זה מנהג השלטונות המוסלמיים למנות דיןנים ליהודים, ובכל מנהג, שמתחש על ידי השלטונות וביננו מחוקי המלוכה, איןנו מחייב את היהודים, שכן אפילו מינוי שופטים מוסלמיים, הדנים על פי השريع אייננו מחוקי המלוכה, אלא מחוקי הדת המוסלמית.

ב) הציבור בלבד רשוי למנות דיןנים, אפילו אינם מומחים, להקנות להם סמכויות בפיה או להגביל את סמכויותיהם, ולשלול את זכות המומחה לבורות דין.⁶ מכיוון שדיןותו של הריב"ש לא בא מון הציבור לא היה בסמכותו של הריב"ש לדון בפרט.

ג). ביחס לריב"ש עצמו קבע הרשב"ץ. אין ספק, שהיה יחיד בדורו ומומחה לרבים, אולם תמה, על שעזב את מידת חסידותו וענוותו, אמרו על עצמו, שהוא מומחה, ועל היותו מוכן לדון יחידי. יתר על כן הרשב"ץ תמה, מדוע הריב"ש לא דחה את המינוי, שהביאו לידי איסור, מכיוון שהמלך אסר על כל יהודי אחר לדון, ולפיכך היה הריב"ש חייב לדון גם אתओהבו או שונאו, משום שדין אחר מלבדו אסור היה לו לדון.

5. תשב"ץ א: קנה - קם. וראה טור חונן משפט, סעיף ג סי' יב - יג.

ועיין יאולוס הרשב"ץ, MGWJ, 23, (1874) עמ' 310 - 311.

מקורותינו מן המאה הט"ו, אין ראייה לנאמר בהקדמת רבני אלג'יר מהמאה הי"ח לתשב"ץ, שהריב"ש סילק עצמו בחיי מן הרבנות והניח לרשב"ץ את המעליה והיתרונו לשבת על כסא ההוראה.

6. כולל את סמכות הנגידות בנייגוד לעמדת הריב"ש.

ד) הריב"ש לא הבין כי הצורך אה לשון אנשי הארץ (ערבית), ולכן לא יכול היה לקבל עדות על פי ההלכה.

ה) היהות ומלאך הריב"ש לא היה אף יהודי רשאי לדון, לבן לא היה מי שידון את הריב"ש⁷ לעל פי ההלכה, מי שאין דנים אותו אינו יכול לדון אחרים⁷.

טענותיו של הרשב"ץ הופנו גם כלפי שואול הכהן אשטרוק, שהשתדל להשיג לריב"ש את המינוי, ועיקרו הז':

א) ר' שואול הכהן לא נמלך עם הציבור, לפני שdag למינויו של הריב"ש.

ב) ר' שואול הכהן עצמו היה דינן, אף קרוב לוודאי שהמלך היקנה לו סמכויות שררה על היהודים ובדין היה קונסיסטוריום רב למי שלא ציית לדינו של הריב"ש. הטלה הקנסות הלו היתה בוגר למקובל אצל המוסלמים, וכל שכן שלא היה לה כל יסוד ה取证י, אפילו לדעת הסוברים, שהשובי העיר רשאים להטיל קנס על בני עירם. יתר על כן ר' שואול לא נחשב לאחד-מבני העיר, ולכן לא היה רשאי לקונסס⁸.

ג) ר' שואול הטיל קנס על המביס ש"ה זקן" בשיעור וב��כום שאיננו על פי ההלכה ואת הקנס הוא מסר לבית האוצר (לשלטונות?) ולא מסרו ל זקן⁹.

7. על השקפותו של הריב"ש בנדוץ, ראה הרשמן, הריב"ש, לד', וכן עיין אפטיניין, הרשב"ץ, עמ' 26.

8. על דינותו ראה ריב"ש ס. ר' שואול היה רופא המלך ובנראה מקום מושבו העיקרי היה בתלמסאן, לפיכך הרשב"ץ טען שאיננו מבני העיר אלג'יר. יש להניח כי אילו ישב בקביעות באלג'יר לא היה אותו פלוני מעיז פניו עד כדי כך נגד הריב"ש. השפעתו בחצר המלך היא שאיפשרה לו לפעול לטובת קהילות רבות באלג'יריה.

9. על הזקן ראה במובא בסעיף על החושבים הוותיקים. ביחס לסכום הקנס, ר' שואול הטיל רטל זהב וαιלו בירושלים ב"ק פ"ח ה"ו נכתב ליטרת זהב. הרמב"ם בפ"ג מהלכות חובל ומציק הל' ה' קבע בדיקות את סכום הקנס המוטל על המביס זקן. על הקנס בספרד ראה בעיר, תולדות היהודים בספרד, עמ' 128 - 129. מעשיו של שואול אשטרוק הכהן בנדוץ נעשו בוגר ל懂得ת הריב"ש אשר פסק בתשובה לكونסטנטינ (סיג' פ) כי: א. הקנס של מביס זקן חל רק על מביס זקן שכנה חכמה. ב. הקנס מגיע ל זקן ולא לממלך ואם מסר לממלך "זה קרוב למסירה", ועיין להלן בהערה 84.

ד) ר' שאול סידר ותיקן בנגיגוד להלכה, שלא תהא לדין אחר מלבד הריב"ש רשות לדון, ויאלו על פי ההלכה ישנים דיןיהם שאם אפשר לדון בהם אף ביחיד מומחה, כבון חיליצה ומיאוץ, שצראטיבים שלושה דיןיהם.

ה) הרשב"ץ אף האשימים את ר' שאול, על שהלך בדרכיו ובסיגנון המוסלמים, שהבל נידון על פי השופט הממונה מפני המלך ביחיד, ולבן גם קבע את הריב"ש כדין ייחיד.¹⁰

דיןיהם נוספים על ידי השלטונות.

סוגיות מינווי דיןיהם על ידי השלטונות העסיקה את חכמי אלג'יריה גם בדור השני להתישבות הספרדים באלג'יריה, ושאלת תוקפו ההלכתי של מינוי לדינינות על ידי המלך חזקה ונשנתה, כאשר ר' יוסף שפורטש כתוב לרשב"ש, שהיה בידו ציוויי מן המלך להכות ולרדות. הרשב"ש, בדומה לאביו, עזר ספיקות, אם מינויו של ר' יוסף שפורטש היה בעל תוקף על פי ההלכה היהודית¹¹.

במחצית השנייה של המאה הט"ז הגיעו לקונסטנטינוס אדום, אשר עזר מחלוקת בקהילה, כתוצאה מחלוקת פנו תומכיו אל השלטונות, והשיבו עבورو מינוי שלטוני לדין וחוזן שלא ברצון רוב הקהיל ומנהיגיו.

מנויים של השלטונות עזר בקונסטנטינוס את השאלה, אם רשאי דין זה לדון: א) מכיוון שהיו שם בקיאים בהלכה ויראי שמים יותר ממנו; ב) היהת ומלבדו אסור היה לשום אדם לדון בקונסטנטינוס, האם רשאי היה לדון את שונאיו. בתשובתו פסל ר' צמח בן הרשב"ש את דיןנותו של הממונה על ידי השלטונות, עד שיקבלו מה הקהיל עליהם מרצונם¹².

במחצית המאה הי"ח, חזרה חופה מינוי לדינינות על ידי השלטונות, כאשר לאחר עזיבת ר' יהודה עיאש את אלג'יר קיבל ר' אברהם יאפיל מינוי לדינינות מטעם השלטונות בהסכמה הקהיל¹³.

10. רשב"ץ א: כסא.

11. רשב"ש תקלג. וראה בנספח על ר' יוסף שפורטש.

12. יכ"ב א: יז.

13. תשובה ר' רפאל שלמה הלוי נדפסה בסוף חידושים הריב"א למס' שבת, שאלונייקי תקס"ו, סי' א.

הרשב"ץ כדין

לאחר מות הריב"ש, הקהל מינה את הרשב"ץ לדין, תוך כדי בקשה, שלא יבקש מן השלטונות מינוי לדיננות, בדומה למינוי שקיבל הריב"ש. הרשב"ץ גם הוא נzag לדון ייחידי בדבריו כנגד החלוקים עליו: "אבל כבר המחווני גדול עולם זיל לדון בפניהם כדין ייחיד מומחה, וגם רבים המחווני עליהם וגם הם קובלוני עליהם שאפירו טעיתי בשוקול הדעת ונשאתי ונתחתי ביד פטור אני".¹⁴

אפירו בדיניהם שהיו קשורים בקרוביו, פסק הרשב"ץ שהוא ראוי לדון ייחידי, מכיוון שהקהל קובלוהו עליהם לדין. אולם כאשר הובאה לפניו פרשת אחותו, שנחמנתה על ידי הערכאות כאutorופסית על בניה, והיה צורך באישור הלבתי למינו זה, על מנת למנוע לזוג שפטאים, העדיף הרשב"ץ להחותם על השטרות בלבדו גם שני מוקדים ועוד שלishi, אשר צורף עמם ובן את הסופר, שיאשרו את מינו אחותו כאutorופסית. בפסקו הדגיש הרשב"ץ את סמכותו של דין ייחיד שנחמנתה על ידי הקהל לדון גם את קרוביו.¹⁵

צאצאי הרשב"ץ וחכמים אחרים בדינני ייחידיים

בדרכו של הרשב"ץ המשיך גם בנו הריב"ש, אשר מונה לדין הקהל. תשובותיו ופסקיו מלמדים אותנו, שבعلي הדין היו באים לפניו לדון והיה דן להם ייחידי.¹⁶ דיננותו של הריב"ש הייתה מוכרת בכל רחבי המערב, ולפיכך ראה הרשב"ש את דיננותו כבעל סמכות רחבה, כסמכותו של בית דין הגדל או בית הוועד העומד מעיל לסמכוות של הדיינים ובתי הדין המקומיים שבקהילות.¹⁷ נוהג זה לשמש בדיינים ייחידיים המשיך ר' שמעון, בן הרשב"ש, שבאחד מפסקי דיןינו ציין במפורש, שפסקו הוא פסק בית דין, "מכח הדיננות שקובلونי עליהם הקהל הקדוש י"ז".¹⁸

14. תשב"ץ ב: קט. על רב בתור שופט ודין ייחידי עיין אסף, בתי דין, עמ' 51 – 54.

15. תשב"ץ ב: קפח-קצח. מכאן משתמע, שהרבש"ץ היה הדיין היחיד לבני הקהל. ועיין: מגן אבות פ"ד מ"ח. שם מציין הרשב"ץ, שכשר מוסיפים לבית דין של ייחיד מומחה דיינים נוספים, אין כופים עליהם לקבל את דעת הגדל.

16. רשב"ש פה, תנ, תסב, תסג, תקצב; יכוב"ב א: קלג, וכן בכ"י המצוי בספריית אסקוריאל סימנו 1153 ובסבון לתקה"י ס' 100075, תמציתו נדפסה בהצופה ל"המגיד" שנה ט"ו (1871) גליון 7, עמ' 53.

17. רשב"ש חז, ועיין בפרק העיר אלג'יר כמרכז ומרכזיים משננים לתורה, עמ' 173.

18. יכוב"ב ב: טל. יש להניחס שאף אחיו ר' צמח ור' אהרון שמשו בדיינים ייחידיים.

גם בחלק משאר קהילות אלג'יריה היו במהלך המאה ה-19 דינינים ייחדים. בكونסטנטינז צוינו כדינינים החכמים ר' מימון נגאר, ר' נתן נגאר, ובמחצית השנייה של המאה ה-19 הוזכר ר' משה בר שלמה עלוש¹⁹. בבגאייה, הדינינים המוזכרים במקורותינו הם: ר' בניימין בר עמרם עمار ובנו ר' עמרם ב"ר בניימין עмар. במחצית השנייה של המאה ה-19 שימשו כדינינים בבגאייה, בני משפחת בקריה ר' דוד הכהן בקריה ובנו ר' שמואל הכהן בקריה.²⁰

במוסתגאנים שימש ר' אברהם ב"ר נתן כדין וקיבל שבר מן הקהיל עבור מלוי התפקיד. במחצית המאה ה-19 מוזכר הדין ר' חגיג ב"ר שלמה בן אלזוק²¹. בוואראן שימש כדין ר' סעדיה נגאר, ולאחר מכן עבר למלנסאן וגם שם שימש כדיננות. לאחר שר' סעדיה נגאר עזב את ווואראן, מונה במקומו לדין ר' חיים זעבאג²².

עד כמה שידוע לנו מתוך התשובות, ניתן להניח שдинנים אלו, לא הגיעו לאותה דרגה בחורה בשל חמי אלג'יר במהלך המאה ה-19. לבן לא שימשו

19. תשב"ץ א: לב; רשב"ש רסה; יכו"ב ב: ז. הדינינים המצויאניים ברשימה זו הינם רק חכמים, אשר בראש התשובות שנשלחו אליהם צוין ב一封orous תפקידם כדינינים.

20. תשב"ץ ג: רלא; רשב"ש קיח, חזח, תקד, תקעה; יכו"ב א: בג, קלו; ב: ו, מ.

21. ריב"ש קעט; יכו"ב ב: לא.

22. יכו"ב ב: ט, מה.

בדינינות במעמד של יחיד מומחה, ובשבותם לדין, צרפו אליהם עוד שני אישים נוספים, על מנת לשמש בבית דין של ג". ראייה לבסוס הנחה זו, ניתן למצוא בבית דין של ר' אברהם ביר נתן במסתGANIM, אשר צירף אליו לדין את החכם הנכבד, ר' עמרם, ור' דוד הכהן²³.

בתבי דין של מספר דיןינים

בבית הדין, המבוסס על יחיד מומחה, בוגרא, שאופייני היה למאה הט"ו בלבד, כאשר הריב"ש, הרשב"ץ בנו ונכדיו הנהיגו את הקהל ללא עורריין. לעומת זאת ניתן להניח, שמן המאה הט"ז ואילך בבית דין היה מודרך במספר דיןינים. בין הדייננים במאה הט"ז באלאג'יר ראוי להזכיר את ר' צמח בן שמעון דוראן, ר' אברהם ז' טוואה, ר' שלמה דוראן, ר' משה אצבי, ר' יוסף אצבי ור' משה משיש.

מן המאה הי"ז יש לנו שטר מעשה בבית דין בכ"י, עליו חתוםים בשנת שצ"ה (1635) שני דיןינים, ר' שלמה צרור ור' צמח דוראן. דיןינים וחכמים נוספים, ששימשו בקדוש במחצית הראשונה של המאה הי"ז, היו: ר' בנימין דוראן, ר'ABA מארי דוראן, ר' נתנאל קרשקש, ר' סעדיה זורהפה ור' שמעון דוראן²⁴.

23. ריב"ש קעט. על בתבי דין של שלושה, עיין אסף, בתבי דין, עמ' 51-46.

24. מעשה בבית דין, כתוב יד של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, סימנו 1218⁰. הדייננים מוזכרים בהסכמת המובהות בפרי צדיק, סי' א, שנת תפ"ח המוזכרת בחihilת החשובה הינה טעות וצ"ל שפ"ח. ועיין בנספח על חכמי המאה הט"ז והי"ז.

במאה ה'י"ח בית הדין באלאג'יר היה מורכב משלושה תלמידי חכמים ויוטר, לדוגמא: בית הדין המקביל עדות בשנת ת"צ (1730) היה מורכב מן החכמים ר' אברהם יאפיל, ר' יעקב צרור ור' יהודה עיייאש. דיניini בית הדין באלאג'יר החתוםים על פסק דין בשנת תק"א (1741) הם: ר' אברהם יאפיל, ר' יהודה עיייאש ור' יוסף צרור.

בשנת תק"ה (1744) בית הדין היה מורכב מארבעה חכמים, החתוםים על פסק הדין, והם: ר' אברהם יאפיל, ר' יהודה עיייאש, ר' יוסף צרור ור' שמואל אבן כספי.²⁵

השינוי בהרכב בית הדין בתקופות המאוחרות והעמדתו על מספר דיןינים, נובע מן השינויים, שהלו בחברה היהודית ובנהגתה, והם:
 א) מספר החכמים והדיןינים באלאג'יר גדל, ולכון גם בית דין יכול היה להיות מורכב ממספר חכמים.
 ב) החכמים והדיןינים בתקופות המאוחרות, לא ראו את עצם שווים במעמדם לחכמים הראשונים, ולכון נמנעו מלדון יחידים.
 ג) המשבר הפנימי וחוסר האימון ביחסים בין דיןינים לבין עצמם עצם, ובין החכמים לקהיל, הצריכו שבית הדין יהיה מורכב ביותר מדין אחד.²⁶

ראש בית הדין.

הגדלת מספר דיןינים מאחד לשלווה, הביאה ליצירת תפקיד ראש בית הדין. תפקיד זה מוזכר במקורותינו פעמי' אחת, אולם לא צוין מי היה הראש.²⁷

דיןינים ברורים על ידי הקהיל שאינם תלמידי חכמים.

מספרם הקטן של דיןינים במאה ה'ט"ו, גרם לכך, שהללו לא יכולים לדוץ בכל הבעיות והתעורר צורך ליצור מסגרת של בתיהם דין, שתקל מן העומס המוטל על דיןינים החכמים. לשם כך הקהיל היה בורר לו דיןינים, אשר דנו בעיקר בדייני

25. ב'י"ה אה"עַב, כא, חו"מ:יג; שם, ב: יח.

26. על המשבר עיין להלן בסעיף העוסק בזלוול בדיינים, ובפרק ימי הירידה הרותנית-חברתית, עמ' 261.

27. בית יהודה חו"מ ה.

ממוןנות ובענינים מסחריים, בעוד שדין אישות ואיסור והיתר החמורים יותר, נידונו על ידי החכמים הדיניים. אולם במידה ולא היו בקהל חכמים מובהקים, הדיניים הברורים היו מעבירים את שאלותיהם לחכמים מהילות אחרות, שהיו מדריכים אותם בפסקה. דיניים ברורים שנבררו על ידי הקהיל, היו מצוירים באלג'יר ובكونסטנטינוס במאה ה-10.

הבסיס ההלכתי לבית דין המורכב מדיניים שנבררו על ידי הציבור, מצוי בבריתם במת' בבא בתרא²⁸: "רשאין בני העיר להתבונת על השערים ועל המדירות ועל שכירות פועלים ולהסיע על קיצתן", המשמשת יסוד לכל מערכת התקנות וההסכמות, ממש מסיק הרשב"^א על בסיס תשובת הרשב"^א, שגם מינדי הדיניים יכול להתקבל בהסתכמה או בתקנה, מהחייבת את בני העיר לצויתם לדיניים הברורים על ידי הציבור. לפיכך רשאים בני העיר להסבירו למנות להם דיניים, לדון בין איש לחברו, כפי מה שיראה להם. ואם היו מסופקים, ישאלו את פי החכמים אשר בדור ההוא. הדיניים הברורים רשאים להטיל חרם והעובר על מקנתם חייב בעונש. כל מי שמזמין את חברו לדין לפני אותו דיניים והוא מסרב, הוא עובר בכך על תקנת הקהיל. אפילו אם יש חכם מובהק בעיר, אין אדם יכול להגיד לחברו נך לדון לפני החכם המובהק, אלא הם חייבים ללבת לבית הדין של הדיניים הנבררים, אף על פי שהללו אינם רשאים לגמור את הדיין, אלא כפי מה שיורו להם החכמים. גם אם יש בית דין אחר בעיר, בעלי הדיין חייבים להחדרין לפני בית הדין שמיינה הציבור, ובית הדין שמיינה הציבור כופה את בעלי הדיין לבוא לפניו, אפילו אם יש דיניים מומחים מהם.

יתר על כן, הרשב"^א סובר, לפי שיטתו שהובעה גם בעניין מינוי הריב"ש, שבמינוי הדיניים על ידי הציבור, סלקו רשות כל אדם, ואפילו דין מומחה מלדון בכפיה ולעגוש, ורק הדיניים שנבררו על ידי הציבור, רשאים לכפות את בעלי הדיין לדון בפניהם. הללו לא היו בדרך כלל תלמידי חכמים, ולעתים גם ישרם האישי מוטל היה בספק, אולם מכיוון שנבררו על ידי הקהיל כדיניים על הציבור, חייבים היו להישמע להם, בדברי הרשב"^א: "וأنחנו שומעים ושותקים ומקיימים את דבריהם לאחר שעשו מה עשו נעשה דין כיון שקבלום עליהם". אולם הרשב"^א הדגיש שמעטם איננו מעמד של מורי הוראה אלא של פשרנים. בكونסטנטינוס קרוויים הדיניים הברורים "דיני הזמן". ר' צמח בן הרשב"^א הדגיש את העובדה, "דלא קרו ולא חנו ולא שמו כהוגן בתلمוד ובאגדות".

²⁸. משב"^א א: קנט; רשב"^א: תרייא, תרייב; יכו"ב א: קמח. אסף בספרו, בתי הדיין, לא הדביר בית דין של דיניים ברורים על ידי הקהיל, ואת חובת הציבור להישמע לפסק דיןם.

בעוד שבקהילות גדולות דנו הדייננים הבודדים רק בדיוני מוניות, בקהילות הקטנות שלא היו בהם מורי הוראה, עסקו הללו גם בדיוני אישות, בגין: בקהל בראש הורכב בית דין של שלושה שלא היו תלמידי חכמים, על מנת לקבל עדות בענייני אישות²⁹. בבית הדין, שהיו מרכיבים שלושה הדיוטות, לאחר קבלת העדויות, היו פונים אל אחד מרכזיו התורה בשאלת ובקשה הדרוכה, כיצד לפסוק בשאלות מסוובכות בדיוני אישות³⁰.

דייננים בודדים על ידי בעלי הדין

מעמדם של הדייננים, הבודדים על ידי בעלי הדין, היה כפערנימם³¹. בכך לא הייתה חובה לפנות אליהם, ובעלי הדין יכלו לברור לעצם את הדייננים הרצויים להם. אולם על מנת שפסק דיןיהם קיבל תוקףחייב, בעלי הדין היו מקבלים על עצם בקנין ובכח נDOI,קיימים את פסק הדין. בעוד שדייננים שנבררו על ידי הקהיל, מכיוון שהקהל קבלום עליהם, לא היה צורך לקבלם מחדש בקנין בכל דין ודין, ופסק דיןיהם היה חייב במשך כל תקופה בהונთם כדייננים³².

בית דין של סוחרים

ענינים מסחריים דרשו התמחות מיוחדת של הדיין במנגבי הסוחרים, על מנת שיוכל למצות את הדין, בכך נהוג היה בדיין בין סוחרים לבודד כדייננים סוחרים או אנשים הבקאים בחשבונות ובכספיים³³. פניה לדייננים בודדים מזכרת במקורותינו מן המאה ה-ט"ו, בעוד שבמקורות מן המאה הי"ח תופעה זאת איננה מובאת ובנראה נתקבלה. ניתן להגיה, שהדבר נבע מגידול מספר הדייננים בערים גדולות, ומהקמת העומס עליהם. לפיכך יכולו לעסוק גם בדיוני מוניות; בכך לא היה יותר צורך בדייננים בודדים שאינם תלמידי חכמים.

29. ריב"ש קע.

30. ריב"ש זה 163.

31. רשב"ש תריב.

32. תשב"ז א: קכד, ב: רב; רשב"ש רבט.

33. ריב"ש קכח; תשב"ז ב: קלב, קצו, ריג. על בית דין של סוחרים ואגודות מקצועיות עיין אסף, בית דין, עמ' 61 – 63.

מצוות סמכויותיהם של;br/orim

מספרם הקטן של הדייננים הבודדים המומחין, לעומת מספרם הגדול של דייננים שאינם מומחין, שנבררו על ידי הקהילה או בעלי דין, הביא לחריגות מדריך ההלכה ולעוזת דין, ואנו מוצאים במקורותינו בקורס קשה על חכמים ועל בתיהם דין שאינם מומחין, לדברי ר' צמח בן הרשב"ש; "לבים גט בהוראה וממלכות שמים אין להם מורה"³⁴.

מציאות זאת הביאה לצזום סמכויותיהם של הדייננים בדיוני מונאות.

על פי ההלכה המובאת ברמב"ם, הסמכות המסורה הדייננים בדיוני מונאות הינה רחבה ביותר; הם רשאים לדון על פי "אומד הדעת", להעביר שבועה מחייב שבואה לכשנgado, או לפסוק לפי דעתם, גם במקום שאין ראיות ברורות, "אין הדבר מסור אלא לליבו של דין לפि מה שיראה לו שהוא דין האמת", ובלבד שיעשה הצדק; אולם מסירחים של חלק גדול מדיני מונאות, הדייננים בודדים שאינם מומחין, הביאה כבר את הרמב"ם במאה ה"ב, לצזם את סמכויותיהם של הדייננים, לדבריו: "אבל מרבותם בתיהם דין אין הגובים ואפלו היו הגובים במשיהם, אינם חכמים כראוי ובuali בינה, הסכימו רוב בתיהם דין ישראל שלא יהפכו שבועה אלא בראיה ברורה".³⁵

בשיטתה זאת פסק גם ריב"ש בהיותו בספרד³⁶, ובדרך זאת הילך גם ר' שלמה צרור, שהעיד על בתיהם דין של דורו: "ובזמן הזה מי הוא זה ואי זה הוא שיחזיק עצמו בבית דין חשוב וחזק בחכמה וחסידות לדון באומד הדעת, לבן אין לנו לדון אלא بما שכתו וסדרו הפסיקים בספריהם ומפני ספריהם אנו חיים".³⁷

לעומת זאת בדיוני אישות החמורים יותר, משומם שביהם כל סטייה קללה מן ההלכה עלולה להביא למזרות ולהווצה מן הקהיל, לפיכך יש חשש שמא החמרה בדיון בಗלל צזום זכויות שיקול הדעת של הדייננים, תביא לעוול רב לנשים ולמעשי סחטנות בלבפיהן. לבן פסק הרשב"ז, שבכל מקום שיש "דייננים יראי שמיים" הכל מסור להם, שם רואים טענותיו הם כדי לעגן אשה או לבטל זוג אחר המדבר בה, ראוי להם לגער בו וליחסו... כדי שלא יהיו בנות ישראל מدرס לפרווצים".³⁸

34. יב"ב א: קbz. וכן עיין חוט א: יז. ובפרק על ההנחה הרוחנית.

35. רמב"ם, הלכות מלוה ולוה פ"ב ה"ד. הלכות סנהדרין פ"ד ה"א – ה"ב.

36. ריב"ש שצב.

37. חוט ב: ז.

38. תשב"ז א: קלב.

יתר על כן, בתי הדין רשאים אפילו להפקיע קדושים, במקומות שהקדושים נעשה בוגוד לחקנות או שלא על פי ההלבה, במקום להציר את האשה לקבל גט מחתם הספק³⁹. אולם קיום סמכויותיהם הרחבות, תלויים לבב הדעות בcourt, שבית הדין צרי'ר היה להיות מורכב מדיניינים יראי'ה, שייהי ליבם מסור לשם'ם.

סדרי הדין

הזמןה לדין

במרבית המשפטים לא היה צורך בהזמןה מיוחדת לדין, מכיוון שבפני הדין עמדו מרצונים למשפט, או שאחד הצדדים היה כופה על חברו לבוא להתדיין לפני דיני עירו. לעומת זאת, כאשר אחד מבני הדם תבע את חברו לדין לא בערים, אלא לפניו דין ידוע ומקובל בעיר אחרת, לעיתים הנחבע היה מסרב לעמוד לדין שלא בעירו, לבן הדין, או בית הדין, צרי'ר היה להזמן את הנחבע. טופס הזמןה לדין שכותב הרשב"ש לר' יעקב בז'יז, נדפס בשלימוט בתשובהתו. בראשית הזמןה הסביר הרשב"ש את כתיבתה בסירובו של ר' יעקב בז'יז להשמע לתחנוניו ופנויותו לבוא לעמוד לפני בז'יז, לבן ראה צורך לכתוב את הדבר על פי שורת הדין. בהמשך ביסס הרשב"ש את היסוד ההלכתי"time להזמןה, עובדה המלמדתנו שבתקופתו, במאה הראשונה להתאחדות היישוב היהודי באלאג'יריה, לא היה מקובלחייב את הנחבע לעמוד לדין בפני דין דין ידוע מקהילתו אחרת. בסופה של הזמןה נידה ושיתה את הנחבע עד שיעמוד לפני דין. הזמןה זו נשלחה אל הותיק ר' יום טוב, שהיה כנראה מנהיגי הקהיל במאזוניה. הרשב"ש גזר עליו בכת הנדרי' לקרו את הזמןה במעמד כל הקהיל, ולנהוג עם הנחבע דין מונדה⁴⁰.

מקום המשפט

במשך מאות שנים, נהג בית הדין באלאג'יר לשפט ולדון בבית הכנסת. כך היה הדבר בראשית המאה ה-17, כאשר התביעה הייתה מתבררת בפני מעמד זקני הקהיל וגדולייהם בבית הכנסת של מלאץ'ן, וגם במאה ה-18 שומת רבוע וכתי'ת הגט נעשו בבית הכנסת הגדול. במאה ה-19 היה בית הדין מוכן בקביעות גם באחת היישובות באלאג'יר, שהיתה כנראה סמוכה לבית הכנסת הגדול⁴¹.

39. שם, קלג ובמקורות נוספים.

40. רשב"ש תן.

41. תשב"ז ג: רלא; בי"ה ב: נד, קכא.

הדיון המשפטי, טענות התובע והגנתבע והעדויות נערכו במעמד הקהל. לאחר שמייעתם היו הדייננים מתייחדים באחד החדרים הסמוכים לאולם בית הכנסת, ששימש כבית הבנשת של הכהנים, לעיון בספרים ולטיסכום הדעות. לאחר שגבשו את פסק הדיון, היו מברידים על פסק הדיון במעמד הקהל⁴².

לחצים על הדייננים

השתפות הציבור, שרבו נגע בדבר, במעמד הדיון המשפטי, הביאה להחצים על הדייננים לשנות את פסקייהם, כאשר הפסקים לא היו נראים לקהן צודקים. הלחץ על הדייננים מקובלם היו בכלל התקופות, ולא תמיד עמדו הדייננים בפני הלחץ, ולעתים נכנו לחץ המוזן.

בראשית המאה הט"ו, הרשב"ץ צריך היה להביא ראיות לאחד הדייננים שפסק, בಗל תמיית הקהל על הפסק: "ויהיה בעינייהם כאלו התרתיبشر בחלב". לאחר פירוט הראיות, כתב הרשב"ץ: "והוכרחתי לכל זה מפני שיש בני אדם שאפילו לפרש Ai הבי אינם יודעים, ודברי התלמוד אליהם יגיעים... ומבריחים אותו (את הדיון) לדzon על פי הבנות לשונות הרמב"ם ז"ל לאמր להם על שמאל שהוא ימין...".⁴³

במאה הט"ז, בתקופתו של ר' אברהם ז', טוואה, הלחץ התבטאו בצעקות בבית הכנסת, בסגירת בית המטבחים והחנויות, ובזעקות בשוקים וברחובות, כנגד החכמים והדייננים.⁴⁴

התערבות דומה בסדרי הדיון ובהליכים המשפטיים אנו מוצאים גם במאה הי"ח, כאשר ר' מימון יאפיל וחכמים נוספים, ביניהם ר' משה צרור והחכם ר' שלמה כספי, פסקו שיש לחת גט לבוחרה אחת, אולם החליטו שלא לבחוב את הגט עד שיבוא ריש צרור, שהיה גדול מכולם, לגמור את הדבר ולבחוב את הגט. אולם לאחר שהשליחים, שיצאו לחפש את ריש צרור ולא מצאוו, סיפר ר' מימון יאפיל: "קמו הכל בבח אחת וצווחו עליוו, כתבו הגט ואתה ידעת את העם אמרו לנו בכעס גדול קום כתוב, ובולם אי נס אלא כנגדו והוכרחו לכתוב הגט".⁴⁵

42. תשב"ץ ג: רלא; פ"ץ יג; ב"ה אה"ע ה.

43. תשב"ץ א: קעד.

44. חוט ג: לה.

45. פ"ץ יג.

המשבר הרוחני חברתי, שפקד את הקהילה באלאג'יר, החל מן המלחצית
השנית של המאה הי"ח, נתן את אותותתו ביחסים הרעים בקרב הדינינים בין
לבין עצם, וגם ביחס של העם לדינינים, בגין במקרה בו בת המתחייבים
בדין, גרמה לדינין ר' יעקב נאימן היזק בגופו ובמנונו. בסופה של דבר,
כיוון שלא יכול היה לשאת את העול והלחצים של חשוב ומנהיגי הקהיל על
הдинינים, עזב ר' יעקב נאימן את אלג'יר ועבר ליבורנו.
בשלחי המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט נמשכו הלחצים והאיומים על הדינינים
ואף החריפו⁴⁶.

המנעות הדינינים מלדון

היישיבה בדיין היא חובתם הציבורית והמוסרית של הדינינים, אולם לעיתים
היה על הדיין לפסול את עצמו ולהימנע מלדון, כאשר היה לו יחס של אהבה
או שנאה לבורי הדיין, ואם לא פסל, עצמו כדוגמת הדיין בתלמסאן במאה הי"ז,
על בתפקידו⁴⁷. החובה לדון לא מונעה תופסות של המנעות מביצוע התפקיד.
בגוז: בשלחי המאה הט"ו שימש בקהילת והראן חכם ודינין, אשר סירב
לדון, וטען שלא ידונן לשם אדם, והפנה את הבאים לפניו לדון, לערבות
של גוים⁴⁸. במאה הי"ח תופעת השטמטות הדינינים מלדון תדירה יותר, על
רקע המשבר החברתי החמור, וכתוואה מכך קשה היה לקבץ שלושה דינינים למקום
אחד על מנת לשבת בדיין. יתר על כן, אותו מקור משנת תק"ח מלמדנו, שקרוב
לשש שנים לא התקבזו שלושה דינינים יחד במקום הקבוע למשפט, ובנראה היה זה
מצוול שהדינינים היו נחאים במקום סתר על מנת להימנע מלדון.⁴⁹
בטווי חrif יותר לעניין זה, מצוי בהסכם, שקבעו על עצם ארבעה דינינים
יהודים באלאג'יר, שלא לדון בין איש לרעהו אפילו בשאלות חמורות כדייני אישות
גט וכתובה.

המצב המעורע בקהילה היהודית באלאג'יר, הביא להמערבות השלטונות, אשר
הריכזו את ארבעת הדינינים ואחד מהם אף הוגלה מן העיר⁵⁰.

46. זרי"ע נח ובהקדמת המחבר, וכן עיין בפרק על המשבר הרוחני חברתי.

47. חוט א: יו.

48. יבו"ב ב: ט. מן הכוורת לתשובה מסתבר שהדיין היה ר' סעדיה נגאר, הסיבה והרקע לסרובו לדון לא פורשו.

49. בי"ה ב: נד. החבאות הדינינים במקרה זה מטרתה הייתה לייצור עובדה הלכתית, تحت תוקף לגט על תנאי לאשה או מללה.

50. שבט יהודה, שו"ת ה.

אמצעי הכפיה שהיו בידי בתיה הדין והציבורגידוי על ידי חכמים

בידייהם של מנהיגי הציבור, הדיננים ובתי הדין באלג'יריה, עמדו אפשרויות שונות לכפות את דעתם על היחיד או הציבור. האמצעי המקובל ביותר ומהצטייני יותר, היה הנידוי או החרם שם בניוים נרדפים לעונש הבידוד החברתי.⁵¹

הnidוי הוטל בעונש על חטא או על ספיה וחריגת מהוראות חכמים או בזויים של חכמים⁵².

מספרם הקטן של החכמים בקרב הקהילות הוותיקות באפריקה הצפונית, הביא לכך, שגט חזנים או מלמדים חינוקות שלא היו תלמידי חכמים מובהקים, ראו עצם רשאים לנדרת את הפוגעים בכבודם⁵³, אולם גם לאחר בוא גולי ספרד ומירוקה, היו ביניהם משבילים ולומדי תורה, שראו עצם בתלמידי חכמים, הרשאים לנדרת את הפוגעים בכבודם, ואלו שהיו דוחים לבעות, היו ממהרים להשתמש בנשך הנידוי במידה ולא קבלו את דעתם בהלכה. דוגמא לכך משמש ר' משה שנייאור, שהיה לו יכולות בסבר דברי הרמב"ם עם ר' יוסף זמרוץ תלמיד הרשב"ש, אשר סירב לקבל את הסברו ודעתו של ר' משה שנייאור, ויעז לו למדוד את הטוגיה היטבתו. על כך ענה לו ר' משה שנייאור: "אני אלמד ר' אלמד רבך, ובבר למדתינו". השיב לו ר' יוסף זמרוץ: "איןך כדי לזה, שאיננו צריך למדוד מהדיעות הנפedorות והכפירות שבידך". "ועל זה נדה ר' משה לר' יוסף זמרוץ ור' יוסף לר' משה"⁵⁴. השימוש המרובה בנידוי, בעונש, הביא לדלוזול בעונש ולהחטאת המטרה בכך, שהציבור לא התיחס ברצינות לנידויים.

51. היסודות ההלכתיים של הנידוי מצויים בתלמוד במקומות רבים ועיין ברמב"ם, הלכות תלמוד תורה, פרקים ו-ז. וכן עיין אסף, העונשין, עמ' 31 – 35. בארוץ, Jewish Community, א, עמ' 169. על החרם באמצעות ענישה והרתעה מעבירות בקהילות ספרד, עיין ניומן, Jews in Spain, א, עמ' 55 – 59.

52. דוגמא המסבירה את מהות החרם מובאת בתשב"ץ ג: מו. החושבים הוותיקים בתרנס, נידו את הבאים מmiroka, שלא יאכלו מלחתם, לא ישתו מילינם, לא יאכלו מבשר שחיטתם, לא יבקרו את חוליהם, לא ימולו את בנייהם ולא ישתפו בבית הכנסת.

53. בתשב"ץ א: ג, מצויה הגדרה מי הוא תלמיד חכם שרשאי לנדרות, ועיין במבו באסעיף על התושבים הוותיקים, עמ' 20.

54. רשב"ש מקד.

לבן הצעיר הרשב"ץ ליחסם ר' משה גבאי בהונגרין, להגביל בתקנה את זכויות היחידים ולאסור עליהם להטיל נידוי ללא רשות הקהילה, ולעומת זאת להשאיר לחכמים את סמכויות הבנידוי המקובלות על פי ההלכה⁵⁵. גם הריב"ש הסכים עקרוניית לבך, שהקהל רשאי לאסור על תלמידים לנדרות, ולהשאיר את סמכות הבנידוי בידי החכמים בלבד. אולם הנסיון שנעשה באלאר, להתקין תקנה המגבילה את החכמים בסמכויות הבנידוי, לא נועשת לשם שמי אלא במכורן נגד הריב"ש, ובן התנגד הריב"ש לאותה תקנה⁵⁶.

הנידוי באמצעות כפיה

המטרה העיקרית שלמענה השתמשו בנידוי ובחרם, היתה לעשותו אמצעי כפיה, סנקציה שהוטלה על אדם שסירב להישמע לדברי חכמים ודיניניהם, או לתקנת הציבור. באמצעות הנידוי יכולו הדינינים והציבור לכפות על העבריין למלא את דרישת הציבור. דרך כפיה זו שימשה למטרות רבות, והיא באה לעננות ולפתור גם בעיות משפטיות, אשר לחכמים בגלוות בימי הביבים, לא הייתה סמכות לדונם, כגון מי שחיבל בחבריו חייל היה לשלם קנס, (נדק, שבת, צער, בשת, רפואי) אולם קנסות, אין דנים אלא דיןדים סמוכים ובראץ' ישראל. לבן הצעיר הרשב"ץ, על פי כתבי הגאון, להטיל נידוי על החובל בחברו, עד שיפייס את חברו בדברים או בממוֹן, כפי ראות זקני הקהיל. ובשיראו זקני הקהיל שפifies את חברו יתרווח מהבנידוי⁵⁷. בדרך זו הילך גם הריב"ש, שנידה את יצחק נקינס מבגניהו, על שחרף, גידף והוציא שם רע על פרסיושה בת הריב"ש⁵⁸. מצוי במקורותינו גם נוסח נידוי, שהטיל הריב"ש על ר' יעקב בזיז, וזה נוסחו: "על בן אני החתום למטה מנדה ומשמה את יעקב ב"ר שלמה בן בזיז והרי הוא

55. תשב"ץ א: לג.

56. ריב"ש סא; הרשן, הריב"ש עמ' לג-lid.

57. תשב"ץ ג: רלט. על פי תשובה של רב שרירא גאון "שער צדק" ח"ד שער א' סי' יג, וכן עיין ש. אסף, העונשין אחרי חתימת התלמוד, ירושלים תרפ"ב, עמ' 24. רשב"ש תקפה. יבו"ב א: קבו, ציין על פי החושן משפט, שבספרד נהגו לחבות בחובל על ידי עכו"ם. בן הדביר תשובה הגאון ר' צמח בעניין זה המובאת באבן העזר.

58. רשב"ש תקיא, ובדומה לכך רשב"ש צד.

בנידוי ובשחתה לא יפטר מנדורי עד שיבוא לבאן לאלגזאייר ובן המורה לו הוראה להקל עליו בנידוי זה הרי הוא בנידוי... ואותה ר' יום טוב סעוד תקרה כל הדברים האלה במקום רואים ותגלת רעתו בקהל גם תראה חרפתו... ואבי גוזר עלייך בנידוי שלא תלם פתקא זאת ושתקראהו במעמד כל הקהל ותנהוג אתה והם רצוני לאמר כל הקהל עמו כדי נזונה". הנידוי חל במקרה זה ובמקרים דומים, עד שהמנודה יציית לבית הדין.⁵⁹

nidui v'haram ul meshamtim melha'id

הנידוי והחרם שימש גם אמצעי בידי בית הדין ומבהיגי הקהיל לחקוק בדינים שונים שהובאו לפניהם. בית הדין נהג להטיל חרם על כל מי שיכול היה ונמנע מלה'יד, או כל מי שיש לו ידיעה כל שהיא בדבר רכוש ונכסים שנגנבו או הוכרחו, ובгинם הוגשה תביעה לבית הדין. אמצעי זה היהיעיל די'ו להביא את העדים לה'יד. באחד מ无私ם, שנערכו באוראן בתקופת הריב"ש, הופיעו לאחר החרם עשרים וארבעה עדים. נהג זה להחרם כל היודע עדות ונמנע מלה'יד היה מקובל גם בבגאייה ולאמדיה.⁶⁰

nidui v'haram shehotlo ul ydi hanhaga chabratit

יש שהנהגה החברתית הייתה מטילה עונש חרם ונידוי..., כגון: בקהילות בגאייה ותגנס בהן הטילו הפרנסים וראשי הקהיל עונשי חרם ונידוי על מוציאי שם רע⁶¹.

nidui v'haram shel uverbim ul tkanot v'haskomot

לא כלnidui v'haram המזכיר במקורותינו הופעל מיד עם הטלתו. מרובים

59. רשב"ש קיז, תנו.

60. ריב"ש קד, קח; רשב"ש רלב, תנד, תרכח.

61. תשב"ץ א: נה, ג: רמט. עיין בפרק הנהגה החילונית. לעומת זאת הקהילה במוסולוגיים הטילה על העובר על הסכמה כניסה בספי לקופת מושל העיר. תשב"ץ ב: רעט.

המקרים, בהם הנידוי או החרם הם עונשים שיוטלו בעתיד על עבריינים העוברים על תקנות הקהלה. בדרך כלל במרבית נוסחאות תקנות הקהלה, צוינה גם הסנקציה על העבריינים והיא החרם. במקרים אלו הטלת הנידוי והחרם היתה בידי הנהגה החברתית של הקהילה⁶².

השימוש המרובה בנידוי ובחרם בתקנות הקהל בעניינים שאינם חמורים, כגון רצונות של בני הקהל בתנש, לאסור בחרם את הייצ'י מבית הכנסת בשעת קריית התורה, עלול היה להביא לזלזול ולהקלת החרם כשהוא מוטל על דברים חמורים כמוירות, עריות וחילול שבת; וכן הציע הרשב"ץ להימנע משימוש שגרתי בחרם כעונש, ובמקרה זאת לאיים על העבריינים בעניינים קלים, בענשיהם אחרים, כגון קנס כספי לצרכי מאור בית הכנסת⁶³.

חולות העונש, הזמן והמקום

בכל המקרים, שהחרם הוטל بصورة כללית כסנקציה, החרם לא הופעל על העבריינים מיד לאחר שעברו על התקנה או הוראת בית דין, אלא היה צריך בהכרזה מיוחדת; פלוני או אלמוני מנודים ומוחרמים בשל המעשה או העבירה שעברו⁶⁴.

nidui, שהוטל על ידי חכם בשל פגיעה בכבודו, אין חייבים כל ישראל לנוהג בוnidui אלא במקומו, אבלnidui שהוטל על ידי בית דין או ציבור על עבריין ולא בשל כבוד, מנודה הוא לכל ישראל, ולא רק בעירו חייבים לנוהג בו מנוגnidui.⁶⁵.

ויתור על החרם ופניה לערכאות

הנידוי הוא עונש חברתי פנימי, יעילותו קיימת רק כאשר קיימת דינה חזקה בין המנודה לקהילתתו, אולם כאשר המנודה איננו נשמע למרות קהילתתו

62. ריב"ש לג. עיין בנוסח תקנות אלג'יר, חשב"ץ ב: רצב, תקון יב. וכן שם, צח; יבו"ב א: א, ב: מד.

63. חשב"ץ ג: צח.

64. ריב"ש לג.

65. רשב"ש קיז.

וינווצר מכך עם הסביבה הנכנית, יעילותו של הבנדיות פוחתת. בכך כאשר נשאל הרשב"ש, אם יש למנוע מאדם בכח נידי, להטלות בגויים ולהוציא קרע מיד אלמנה שקיבלה כתמורה לשטר בכתובתה, השיב הרשב"ש: "אם היורש נכנע אל האמת וצigkeit דינה למה נירא ממוני", כלומר אם הוא נשמע בבית הדין אין צורך להטיל עליו חרם, ואם איננו נשמע החרם לא יועיל; בכך עדיף שבית הדין וראשי הקהיל בברגאייה יפנו לערכאות, ובउזרתם יכפו את הדין בדרך שלא תפגע באלמנה⁶⁶.

ענשי מאסר מלכות ומוות

השימוש הנפוץ בחרם ובבנדיות, המשברים החברתיים והפנימיים בקהילה, המזאות של מספר קהלים בעיר אחת, הביאו לכך שהבנדיות והחרם לא הביאו לתוצאות המקוות של חזרה בתשובה; בכך נאלצו לעיתים חכמים לנתקות במצער ענישה חריפים יותר⁶⁷.

מאסר

בספרד ובמלוכות ארגון היה מקובל שהפרנס רשאי היה להעניש את בני הקהילה באמצעות השלטונות הנכרים, להשליך את בני הקהילה לבור הכלא, לעונותם בכבלו ברזל ולקנסם בסכומים כבדים⁶⁸. באלאג'יריה לא היו הרבה ענשי מאסר. במקורותינו מצויה רק שתי ידיעות על מאסר.

הרשב"ץ אסר יהודי מאלאג'יר, שהואשם בגניבה, למרות שלא היו בידיו הובחות ברורות, אבל דברי המאשים נראו בדבריאמת. השלטונות הנכרים

66. רשב"ש ר.

67. ביה אה"ע: יג.

68. עדות לכך מצויה גם בתשב"ץ ג: ט, בשאלת שנסאלה מקאגליירה שבסדריניה אשר הייתה תחת שלטון ארגון. על ענשי מאסר בספרד עיין: ניומן, Jews in Spain, א, עמ' 122 – 123. וכן ראה אסף, העונשיין, עמ' 25 – 31. מ. אלון "המאסר במשפט העברי", ספר היובל לפנהם רוזן, תשכ"ב, עמ' 171.

הסבירו עם מעשיו של הרשב"ץ ולא שחררו את האסור למרות היעדר ראיות ברורות לאשmeno. לאחר זמן נמצאה הגניבת ברשותו של הנאסר. כל הקהל קלס ושבח את הרשב"ץ על זריזותו בהטלה העונש ומציאת הגניב.⁶⁹

במאה ה"ח חשב ר' שלמה צרור בבית הסוהר היהודי שהקדים ליבם את יבתו, למרות שהיו ארבעה אחים גדולים ממנעו, ולפניהם שבית הדין גמר לדון ולפסוק בשאלת הייבום והחליצה, הקדים ויבם.⁷⁰

ملקوت

אחד הענשין המקבילים היה הבאה. על פי ההלכה אין דיני חוץ לארץ רשאים להלקות מלכות על פי דין התורה, אלא אף ורק מכוח מרבות, בלוmur מכנים את העבריין עד שיחזור בו מסורו.⁷¹

הבאיה נעשתה על ידי שלוחי הקהיל; הזכות להבאות ניתנה על ידי השלטונות לדיניהם שמוננו על ידם, בגוֹן ר' יוסף ששפורהש שהיתה לו רשות מן השלטונות להבאות ולרדות.⁷² יש שדקני העיר היו מטיילים עונש גופני. בחלמסאן זקני העיר היבו אשה פנויה שהרתה, על מנת שתודה מי הוא אבי ילדה.⁷³

לא בכלל ישובי היהודים נתנו השלטונות את הסמכות להבאות. לפיכך הרשב"ש פסק שיש לכפות על מידת סדום "זבל בפיה זו היא בשוטים אם בובל".⁷⁴

הלקאה נעשתה על ידי כפית המולקה לעמוד בבית הכנסת ולהלקאות לאחר מכן.⁷⁵ במידה והשלטונות לא הרשו לקהיל להלקות, היו מוסרים את הנידון להלקאה לידי

69. תשב"ץ ג: כסח, ועיין אלוז, שם, עמ' 194.

70. ביה אהע"ז: כז.

71. רמב"ם הל" סנהדרין פט"ז, ה"ג; ועיין ש. בארוז, הקהילה היהודית א, עמ' 168; ש. אסף, העוגשין, עמ' 22 - 23.

72. רשב"ש תקלג, ועיין בנספח על ר' יוסף ששפורהש.

73. רשב"ש שצט. בספרד היה מקובל שהפרנס יכול היה להטיל קנס כספי או מאסר בכגלי ברזל, ועיין תשב"ץ ג: ט על מעשי הפרנס בקגלאיריה שבסדריניה שהיתה כפופה לחצר בארגון.

74. רשב"ש קיז.

75. ביה יוד; לה.

השליטוניות אשר הלקוהו בשוטרים ובעקרבים⁷⁶.

הוצאתה להורג

הhalbת קובעת שעונש מוות נפסק על ידי בית דין של ב"ג סמכים שהוא סנהדרין קטן. לפיכך לא היה בסמכותם של הדייננים בגלויות השונות ביום הביניים לפסק עונש מוות על פי הhalbת המקובלת, אלא אך ורק כהוראה שעה כאשר השעה הייתה צריכה לכך⁷⁷. בספר הנוצרית מקובל היה להעניש מלשינים ומוסרים בעונש מוות. ביצוע פסק הדין היה בידי השליטונות הנוצריות, ובמידה והשליטונות לא היו מבצעים את גזר הדין, كانوا פוגעים בו⁷⁸.

בעית המלשינים היה אחת הבעיות הקשות של יהדות צפון אפריקה⁷⁹; לפיכך תקנו מנהיגי אלג'יר חרם נגד המלשינים והמוסרים. על החרם חתמו הריב"ש, ר' יצחק ברונאשטרוק, הרשב"ץ ושלושה מנהיגי הקהיל, והוא התקבל על ידי כל קהילות יוצאי ספרד באלג'יריה. בנוסח החרם נרמז עונש מוות, שהיה מוטל על המלשינים: "ארור הוא בכל חרם וקללה ארור הוא ביום ובלילה ארור הוא בכל מינוי מיתות ובריתות"⁸⁰.

76. רשב"ש תקיב. עונש ההכאה היה מקובל בכל התקופות הנידונות. הרשב"ץ פסק בשני מקרים עונש מלכות, תשב"ז א: כג, ג: ח. הרשב"ש בסימן תקי"ב, אף הוא חייב מלכות. סבו של ר' שלמה בן צמח דוראן מצד אביו היה מכח וגוערumi במאי שהיה קונה לבן מן הגויים. חות א: לב.

77. בבלי, סנהדרין דף מ"ו ע"א, "תניא ר"א בן יעקב אומר שמעתי שבית דין מכין ועונשין שלא מן התורה, ולא לעבור על דברי תורה אלא לעשות סייג ל תורה, ומעשה האדם שרכב על טומם בשבת ביום יונקים והביאו לו בית דין וסקלווהו, לא מפני שראוי לכך אלא שהשעה צריכה לכך. ועיין ש. אסף, העונשיין, עמ' 18 - 21.

78. שו"ת זברון יהודה לר' יהודה בן הרא"ש סג, עה. ביום, Jews in Spain, א, עמ' 129 - 137.

79. עיין במאמר בסעיף על התושבים הווותיקים, עמ' 23.

80. בוסח החרם במלואו נדף ברשב"ש שנב. על קבלת החרם, עיין ריב"ש עט.

הרשב"ש היה מן הקיצוניים ביחסו למלשינאים ובתשובהתו פסק:
 "הלכה רוווחת היא שנפשו של רודף מסורה לכל, וכל ההורגו זכה לשם,
 ויש לזה כמה ראיות בגמר ואין צורך בזה סנהדרין בדין נפשות ובכל
 מקום ובכל זמן דין זה... ואם הוחזק ג' פעמים במסירה לכובלי עלמא
 התירו דמו, ואפילו איינו מוחזק אלא במנז כל שכן אם מגיע ממנו נזק
 בגוף...".⁸¹

בניגוד לדעת הרשב"ש סבר ר' יוסף שפורתש, שהמנハガ לפגוע בנפשו
 של מוסר מבוסט על כך שהיו מקומות בהם מי שנמסר לשלטוניות אפילו על
 עניינים פוטיטיים, היו פוגעים בגופו ומסכנים אותו. אבל במצבות החיות
 באלאג'ירה במאה ה-19 מי שנמסר לשלטוניות על ענייני ממון לא פגעו בגופו
 ולא סבכו את נפשו. לבן לא היה מקום להרוג מוסר שלא על פי פסק דין
 בבית דין,ומי שהרגו שלא בדיון בבית דין חייב על הריגה⁸². ביצוע
 ההוצאה להורג נעשה על ידי קנאים, וכך נראה שאלה שנשלחה אל ר' צמח
 בז שלמה דוראן מkonstantinaya, בדבר אשר שהוא פרוץ, ורצה ר' יוסף זמרוץ
 לפ██וק לה דין מוות ולהתיר את דמה, כלומר לא מדובר על בזוע, אלא על
 פ██ק המתיר את דמה, מתוך הבאה שקנאים יפגעו בה. המשיב דחא את דעתו של
 השואל ר' יוסף זמרוץ משנה טעמי, הראשון, אשר זו למרות עברייןותו אינה
 חייבה מיתה על פי ההלכה. השני, מפני שהשלטונות לא התירו ליוחדים לפ██וק
 ולדוע דין דיני נפשות. אולם ברור שכוונת השואל לא הייתה להוציא להרוג אלא
 אך ורק להתיר את דמה⁸³.

81. רשב"ש קעד, שבב. הרשב"ש פ██ק בעקבות אביו התחשב"ץ ב: כו, ג: קכח.
 בתשובה הריב"ש רלט נכתב "ומעשיהם שבכל יום בעיר המערב להרוג
 המוסרים המוחזקים למסורת ממון ישראל ולמסורת המוסרים ביד הגויים
 להרגם ולהכוחם ולאסרם", אולם נראה לי שהדבר הוא ציטטה מתוך אחת
 הගירסאות של הרמב"ם בהלכות חובל ומציק פ"ח, משום שהרביב"ש לא
 היה צריך להשתמש בביטוי ערי המערב השגור בראמ"ם.

82. ריב"ש בז 99 מביא בתשובתו חלק נבד מתשובה הריב"ש רלט.
 83. יכו"ב א: קמט. הדעה שיש להעניש במיתה על פריצות מינית נבעה
 בודאי מן היחס החמור של הסביבה המוסלמית לכבוד המשפחה ולאיסור
 הניאוף, בעוד שלפי ההלכהazonה שאיננה אשת איש חייבות רק במקרים מרדוות
 מדרבנן ולא במיתה, ראה לעיל עמ' 8 בדבר המוסלמים הלועגים ליוחדים
 שבנותיהם מזנות עם החילילים התורכים.

קנס

בתקופת הראשונה לחתימות יוצאי ספרד באלאג'ירה, נחג הדין
בקונסטנטינא לכנס את המחרף אותו בליטרת זהב לקופת השלטונות. לפי עדות הרשב"ץ גם שאול אשטרוק הכהן נהג לכנס את מבישי הזקן בליטרת זהב למלך.⁸⁴

על עבירות קלות, כגון יציאה מבית הכנסת בשעת התפילה וקריאת התורה, המליך הרשב"ץ לעונש בכנס כספי לצורך רכישת שמן למאור לבית הכנסת. גם במאה הט"ז ר' צמח דוראן נהג לכנס לצורך רכישת שמן למאור בבית הכנסת, בשל עוז קנית לבן מגוים.⁸⁵ במאה הי"ח נהגו לכנס בסכומים קטנים מי שאירס נערה ואח"כ ביטל את אירוסיו, וכן מי שכנס יבמה ואח"כ גרשנה נתחייב בתשלום דמי בושת של חמישים זהובים. מלבד זאת, ראו דיני העיר זכות עצם לכנס עבריים נוצרים לצורך ענייה בעיר, או לקופת הציבור, על פי הבסיס ההלכתי של בית דין מכין ועונשיין שלא מן הדין לפי צורך השעה.⁸⁶

ענשים אחרים

פסילה לעדות, במאה הי"ח באלאג'יר הכריז בית הדין על אדם שהוא פסול לעדות עד שיחזור בתשובה, משומש שנמצא ששיקר כאשר מסר עדות בשבועה.⁸⁷

תענית

בתקופת זו נפסק גם על אדם, שחיל שבת וחזר בתשובה, שהוא חייב להתעננו שני ימים רצופים בסוף החודש ובכל יום ילקה מלקות ויתבול במקווה.⁸⁸

84. היסוד לכנס זה בתלמוד ירושלמי ב"ק פ"ח ה"ו. ריב"ש פ, תשב"ץ: כסא. על תשלום כנס לשלטונות בספרד כעונש על עבריינות בקהילה, ראה גוימן, Jews, א, עמ' 126 – 129, וכן עיין ש. אסף, העונשין, עמ' 41 – 42, וראה לעיל עמ' 70, העדרה 9.

85. תשב"ץ ג: רלט; חוט א: לב.

86. פ"ץ ידו, ביה"ה אה"ע יג; ביה"ה ב: קיח.

87. ביה"ה חו"מ: ה.

88. שם, יו"ד: לה.

שבירת כלים

ר' צמח דוראן שח' במאה הט"ז, שבר כלים של יהודים שcano לבן מגוינים.⁸⁹

קריעת בתובה

אשת איש, שזונתה ונתחייבה בדין, נהגו לקרוע את כתובתה בבית הבנשת ולבזותה על ידי פריעת ראה וגלוח שערה. לאחר מכן היה המשם מוליך את השיער על נס בכל הבתים והחצרות, למען יראו הנשים וייראו.⁹⁰

כפי פסקי דין באמצעות השלטונות וערכאותיהם

השלטונות המוסלמיים הקנו ליהודים את הזכות לנחל את חייהם הפנימיים באורח עצמאי אוטונומי ולקיים גם מערכת שיפוט פנימית עצמאית, השלטונות הבירוי בפסק דין יהודים, שנתנו במשפטים שבין יהודי אחד למשנהו כפסקים מחייבים; לפיכך יכול היה בית הדין היהודי לצפות לעזרת השלטונות והערכאות בכourt דין על המסרבים לצידית לבית הדין, לדברי הרשב"ץ: "שאינו ראוי שאין המלכotta מקפדה אם נדוע בינו לבין כי דין ישראל, אדראבָה הם מצוירים הבועט בדיבינו להכנייע עצמו אליו וגם ספרי דיןיהם גוזרים שאין לדוע ליהודים בינם לבינם אלא בדיןיהם".⁹¹

בהתאם לעקרון זה, פנה הרשב"ץ אל השופט המוסלמי, על מנת להגבות לבעל חوب את חובו מקרענותיו של החייב. ביוון שגבית חוב מקרענית לא יכולה להיות על ידי בית הדין היהודי ללא הרשות השופט המוסלמי, היהודי הרשב"ץ לשופט מה נתחייב על פי הדין היהודי, והשופט המוסלמי גמר את הדין בינם כאשר חייב דין.⁹²

הרשב"ש אף הוא המליך בפני הדין בבגאייה, להיעזר בערכאות על מנת לכפות את הדין על המסרב להישמע לדין היהודי, ובגימוקו: "אין בהליך כזו לערכאות מסוים עילוי יראתם מפני שאינם הולכים אלא להעמיד הדת, וכל שהוא גברא אלמא מותר ללבת לאומות להכריחו להיבגע לדינינו".⁹³

89. חוט א: לב. יכו"ב א: ק"ג; ב: נז. על גילוח שער האשה הנואפת בתקופות

.

90. תשב"ץ ג: קצא; יכו"ב.

הגאונים עיין אסף, העונשיין, עמ' 24, עמ' 45.

91. תשב"ץ א: יג.

92. שם, ג: רלא.

93. רשב"ש ר. על פי תשובות הגאונים והרמב"ם בסוף הלכות סנהדרין, פרק

כו ה"ז.

בענין אחר, פנו הדיניגים בברגאייה אל שופט הערכאות על מנת לקבל את עזרתו בביצוע פסק הדיון. אולם לדעתו של הרשב"ש, פסקם של הדיניגים בברגאייה, ביןיהם הדיין ר' עמרם בן בניימין אמר, היה משומע עותת הדיון. ביצועו של הפסק המעוות בעזרת השלטונות החמיר את העות. לכל פנה הרשב"ש אל ר' עמרם עמר בדרישה לחזור בו מזן הדיין האחרון שdone "ואם לא תחזור בר אני אחוטב לאדוננו המלך יר"ה ואודיענו העניין ובמ"ל האדון השופט ומופתי אbatchob ואודיעם משפט ודייני שאתה חייב לשלים".⁹⁴ בעקרונו זה נקט גם בית הדיון בתלמסאן במאה הט"ז,ומי שלא ציית לפסק הדיון נמסר לידי השלטונות. אולם חולשתם של הדיניגים בעיר השדה במאה הט"ו והט"ז הביאה לכך שהיו מושפעים מלחצים שונים, לבן בשני המקרים, שראיינו בברגאייה ובתלמסאן, בהם נמסרו הפסקים או הסרבנים לידי השלטונות, היה בכך משומע עותת הדיון וגם ר' שלמה בן צמח דוראן (מאה ט"ז) הסתייג ממעשה בית הדיון והדיין בתלמסאן.⁹⁵

הפנית יהודים על ידי השלטונות לדיניגים יהודים

למרות קיומם הנהגה ובתי דין יהודים, היו יהודים שבחרו לפנות לערכאות או לשלטונות, בטענות נגד יתדים או נגד הקהילה ומוסדותיה, אולם לעיתים השלטונות העדיפו להזכיר את דיןם לחייב ודייני הקהילות היהודיות. לעומת זאת השלטונות בתנש הוציאו צו, שככל התביעות של גויים ויהודים יובאו בפני מושלי העיר, אולם הפסק לייהודים ינתן על פי ההלכה היהודית.⁹⁶ הכרת השלטונות בזכותו היהודים לשיפוט עצמי, נמשכה בכל התקופות ולא נכתב או נرمز במקורותינו על שלילת זכויות זו. יתר על כן, השלטונות ראו בזכות זו גם חובה המוטלת על הדיניגים לדין. לפיכך כאשר הדיניגים-יהודים באלאג'יר נמנעו מלדוין, הדיחו השלטונות את הדיניגים ואחד מהם אף הוגלה מן העיר.⁹⁷

94. רשב"ש תקה, תקז.

95. חוט א: יו.

96. ריב"ש טו; חב"ז א: קגב; חוט ב: ד.

97. חב"ז ג: רלו. המקור לא פירש אם מונח היהודי לדין בחצר השלטונות או הלו מצאו את הדריך להפנות את בעל הדיון לדין היהודי.

98. שבט יהודה, שו"ת ה. בחוגים נגנו השלטונות להעניש יהודים שסרבו לצוית לפסק בית הדיון היהודי בתשלום כפלים מן הפסק שחווייבו בו בדיון היהודי, שם ד.

פרק שלישיהחיים הדתיים והרווחניים

א

חינוך ותלמוד תורהבית הספר וחינוך הילדים

יסודות של החיים הרוחניים וקיום המצוות, מצוי בחינוך הילדים ובלימוד התורה לצעירים ובוגרים. בית הספר קבע את דמותה היהודית של הקהילה, את רמת ההשכלה ובקיאותם של בני הקהילה בתורה. ייחודה של היהודים מן הגויים, גם הוא תלוי היה בבית הספר שילדים יהודים למדו בו, ואילו ילדים גויים לא היה מורה דעת¹. לפיכך, הדאגה לחינוך הילדים תפשה מקום חשוב בחיי היהודים. אחד היהודים בברשות שהיה מעורב בעניין משפט, מוכן היה לעשות את כל אשר צווה עליו הדיין, ובלבד שיוכל לעמוד ולטרוח על מנת שילדיו ילמדו בבית הספר. הרשב"ץ חייב להפריש מעذבון ומירושה כספים לחינוך היתומים, בדומה לכיספים המופרשים על מנת להשיא בהם את היתומה².

1. על החינוך בקהילות ישראל, ובמיוחד על העברת חובה חינוך מידי הפרט - האב, בידי הציבור, ראה בארוֹן, Jewish Community, ב,

עמ' 169 ואילך. על בתיה הספר, תכניות הלימודים והאידיאלים החינוכיים של היישובים היהודיים בספרד הנוצרית אשר מורשתם השפיעה על הקהילות היהודיות באלאג'ירה, עיין נוימן, Jews in Spain, פרקטו עמ' 64-96; על ידי הגויים ראה רשב"ש קיב. עיין בספרו של טרייטוֹן, Muslim Education.

2. רשב"ץ ג' מד, לעומת זאת מובה מקרה בו האב יכול היה להקשיח את לבו כלפי ילדיו ולא לפרנסם וללמדם ספר בגלל סכסוך עם האם, רשב"ש כהן: אולם במקרה זה ראה סימן יפה בתלמידו, הוצא מבית הספר בהיותו בן י"ג שנים, אפילו אם אבינו נדר שבנו יהיה קדש לה, כלומר יעסוק בתורה כל חייו. ביה יונ"ד: מט.

הווצאה לחינוך ילדים היתה הווצה ניכרת. באחד המקרים תבע סב מנכדו את הוצאות שהווצה עליו בגדולו ובלימוד תורה. הרשב"ץ דחה את התביעה הכספית, על יסוד בכך שלא היה שטר, שבduration יהיה לחייב את הוצאות הלימוד, ומן הסתום דרך גמילות חסדים דנו ופרנסו³.

חינוך הילדים היה חשוב גם לתושבים הוותיקים באלאג'יר שנגנו להתרות ביניהם, לקנותם בדים מרובים את ההפטירה בשבתו עבר הקטנים, על מנת לחנכם לקרוא את ההפטירה⁴.

קיומן של הקהילות היהודיות הקטניות היה תלוי במידה רבה במלמד החינוקות, שלא גם תפקיד של שליח ציבור. באחת הקהילות הקטניות הסMOVות לברשך, הציבור שכר מלמד חינוקות ושליח ציבור לשנה. בחור השנה עצם. לאחר עזיבתו לא מצא הציבור מלמד חינוקות ושליח ציבור אחר, ונשארו לצאן אשר אין להם רועה, וחלקם החלו לעזוב את העיר. התוצאות של היהודים הביאו לכך שהנוצרים בעיר לא היה בכוחם הכספי וגם לא יכולו למצוא מי שיימד את בנייהם ספר ולא תוכחות מוסר, ובהתוצאה מיציאתו של מלמד החינוקות עמדה הקהילה בסכנת הרס וחורבן. בכך פסק הרשב"ש: "שרואי להכrichtו לשוב לעירו ולהשלים תנאו"⁵.

3. הרשב"ץ ג: קסז.

4. ריב"ש לה.

5. רשב"ש קיב. בעית המחסור במורי הוראה בקהילות הקטניות נמצאת לכל אורך תולדות יהודי אלג'יריה. מאות הי"ח הננו שומעים על הכפר בלידה שנשתחחה מהם תורה. אין איש מהם בקי לא במקרא ולא בשנה; עד שהגיעו אליהם בעל תורה מעיר פאס בכוונה להשתקע שם, והיה מלמד חינוקות ומדליק בගירסות, בפה אותן למד יפה וגם הנהיג את אנשי הכפר במוסר ובדרך ארץ. כאשר אשתו דרצה ממנה לחזור למקום מגורייה בפאס, התנגדו אנשי הקהיל בבלידה והצערו על עזיבתו, כי לא היה מי שיבוא במקומו להרביץ תורה. בי"ה אהע"ז: ח.

המחסור במורי הוראה הביא להעלאת מעמדם וחשיבותם של מלידי התינוקות, ולהשוותם למעמדם של החכמים. מלדי התינוקות היו נוטלים לעצם כבוד וסמכויות, אף היו מנדים בשל כבודם⁶.

את הזכויות שהוקנו למלדי התינוקות הייתה פטור ממסים, למרות שדבר לא נזכר במפורש בתלמוד ובפוסקים, אולם לדעת הרשב"ז: מכיוון שהציבור צריך ללמד התינוקות, ואם איינו בעיר חייבים לטרווח ולהביאו אצלם, לבן מעמדו שווה למעמד שליח ציבור, שבחינת זכויותיו ומעמדו הכספי (חיווניותו) יש לו עדיפות על חכם⁷.

חסריונם של מורים ומלדי תינוקות, גרם לכך שהללו יכלו להציג תנאי שכירות חמורים ביותר לאנשי הקהילה. כדוגמא לכך ניתן לראות את

תנאי השכירות של שמואל חלאיו בברשך המפורטים להלן:

א) ר" שמו אל חלאיו קיבל את שכרו בקביעות, גם אם יחלו התלמידים או אף עם הוא עצמו יחלה ולא יוכל ללמד, משכורתו תשולם לו.

ב) התשלום יהיה שבועי.

ג) ההורים חייבים בספים עבור השנה שעברה יפרעו, את חובם תוך ששה שבועות.

ד) ילדים שהוריהם לא ישלימו את הפרעון, יוצאו מבית הספר ולא יוחזרו עד שישלמו את פרעון החוב, כולל תשלום עבור הזמן שבו לא למדו בגלל הוצאתם.

הקהל בברשך ואבות הילדים קבלו את התנאים, אולם במשך הזמן התרשלו חלק מן ההורים בתשלום, ולא פרעו חוב של שמונה דינרי זהבמן

6. ריב"ש נא. על מעמדם של המורים, עיין ש. בארוז, ב, עמ' 179.

7. תשב"ז ג: קג". לגבי העדיפות ראה להלן. הפטור מן המסים חושב בבעל ערך כספי בחישוב שכרו של מלמד התינוקות, ואילמלא הפטור מלדי התינוקות לא היו מסכימים לקבל את סכום השכר שנייתן להם. רשב"ש תיב.

השנה שעברה, ר' שמואל חלאיו הוציא את ילדיהם מבית הספר ו אף רצה לעזוב את הקהילה. הקהיל בברשך שחשש להשר "כצאן אשר אין להם רועה", פיים את ר' שמואל חלאיו וערב עבור אבוחת תיבוקות לתשלום שכר הלימוד של בנייהם.

תנאיו הקשים של ר' שמואל חלאיו, הביאו את הריב"ש להסתיר גם מהם בחינה חינוכית מוסרית, באמרו עליהם, שאמנם מבחינת הדין חייבים היו הוריהם לשולם, "עם היות שאלו התנאים בלתי הגונים ובמלאת השם אין אווי למי שהוא יראה שמיים להנתנות באלה, כי יניא לבם מגדל בנייהם ל תלמוד תורה בהכבוד עליהם תנאים שלא במשפט".⁸ מבל מקום תנאי שבממון הוא קיים".⁹ מלבד שכר הלימוד, שלמו ללמידים בברשך ובמאזוננה את שכר המצוות שהוא השכר שמשלמים למלך עבור תפkidיו כשליח ציבור קורא בתורה שוחט ובודק וכו".¹⁰

סדרי הלימודים ומקומות

היוקר והמחסור הרב בספרים, הקשו על עבודתו של המלמד אשר התגבר על הבעייה בעדרת לוח, עליו היה רושם שלושה או ארבעה פסוקים, ולעתים אף פרשה שלמה, כל מה שידעו של ילד יכולת לקבל בכל שבוע ושבוע, ובסיוף השבוע המלמד היה מוחק את הכתוב על הלוח, וחוזר וכותב פרשה אחרת. פרשת הלימוד הייתה זהה לפרשת השבוע.¹¹ הלימודים נערכו בדרך כלל בבית הכנסת או בבית המדרש. במאה הי"ח התלמוד תורה באלאג'יר היה מצוי בבית המדרש על גבי בית הכנסת הגדולה, אולם מכיוון שהמבנה היה רעוע, היה צריך להרסו ולבנו מחדש. בהזדמנות זו נבנו על גבי בית הכנסת שתי קומות, האחת במקום למוד תורה, והשנייה כחברה (בית כנסת), שהכנסותיה מיועדות לנדווניא לבנות עניינים וליתומים, ולכשות ולבגדים לתלמידים שבתלמוד תורה. הפיקוח על הכספיים היה בידי הגבאי של התלמוד תורה.¹²

8. ריב"ש קעה, תשב"ץ א: סד. על שכרם של המורים עיין ש. בארוזן, שם, עמ' 186.

9. שם, רשב"ש קיב, תיב.

10. תשב"ץ א: ב.

11. רשב"ש קנב, זרע אנשים חו"מ טג.

12. בי"ה או"ח: 6.

לימוד תורה בישיבות

בזאת של חכמי ספרד לאלג'יר, קרוב לוודאי שהביא להגברתו ולהיזוקו של לימוד התורה בקרב היהודי אלג'יריה, אולם ידיעותינו על לימוד התורה במאה החמש-עשרה הן מועטות. ידוע שלרשב"ץ ולרשב"ש היה בית מדרש נישיבה שבה למדו מבוגרים תורה, והכשירו את עצמו להוראה. בבית מדרש זה הורה הרשב"ש עוד בחיה אביו "לקצת חברים הלכות מאכילות אסורות". שנים מחלמיהם הם ר' יוסף זוראה ור' יוסף זמרון שהמשיכו לעמוד קשר שאלות עם רבם גם אחרי עזבם את אלג'יר¹³. ר' יוסף שפורתש מזכיר בתשובותיו את בית מדרשו "בהובנין", אולם איןנו מציין מי למד ומה נלמד בו. במתסganים למדו שני תלמידים לפניו ר' חגיג בן אלזוק ושלמו לו שכר לימוד¹⁴. דוגמא לתוכנית לימודים מקובלת בישיבה בשלהי המאה ה-10, נתן ר' יהודה בלאץ אשר נטלו נטלו בשלהי המאה ה-10, מקאשטייליה ארץ הישיבות אל גרדנה שהיא תחת שלטון מוסלמי ולא ישיבות, "ובשנה הראשונה למדם פרוש רש"י לתלמוד, פרשת השבוע כולה, אף היא עם פרוש רש"י, ארבע הלכות לשבוע וקצת מהרמב"ן, אולם לאחר השנה הראשונה לא הסכים יותר למדם פרושים לגמרא, אלא תלמוד ארוך וריא"ף עם פרוש רבנו נסים, אבל תלמידיו השתמשו בביאורים שביאר להם בשנה הראשונה על פירוש רש"י, על פי העתקות שעשו להם. לאחר מכן עבר מגאנטה למאלקה, בה שהה ארבע שנים. תוכנית הלימודים הייתה מבוססת על לימוד התלמוד עם חדשיה הרמב"ן. בשנת 1486 עבר להובנין, שם קרא עם התלמידים קצת מהשבוע רש"י (כונראה לתלמוד) והשאר תלמוד והרמב"ן¹⁵.

13. רש"שTKD, TKH. הריב"ש בסי' קלח, מזכיר חברות לומדי תורה, אולם מתוך העניין נראה שהוא מתכוון לחבורה שלמד בה בצעירותו בספרד. ר' יוסף זמרון שאל מbagiah, רש"ש יב, רכה, רפח, TKD, רוכסנטינן שם, יט, ב, רלה; רכה, שכז, שכח, שכט, תפב, TKC, תריג. שאלות ר' יוסף זוראה, שם דלא, רצז, שה, שז.

14. RI"SH נג 158. רש"ש שפא, קצב.

15. נוי באואר, REJ ה, (1882) עמ' 48. יש מקום מסוימים לדמיון בין המצב הרוחני של היהודים בגרדנה לבין המצב הרוחני של היהודים באלג'יריה לפני קנו"א.

תכנית זאת הייתה מיועדת לצעירים, אשר חלק גדול מזמן הוקדש לתורה במתכונת של ישיבה. לעומת מתכונת הישיבה הייתה קיימת מתכונת בית המדרש, אשר מקור מן החצייה השנייה של המאה הט"ז מוסר לנו, שהחכם היה קבוע בבית המדרש ישיבה, בה היו מתקצחים קצר בעלי בתים בצעתם מבית הכסות כל בזק אחר התפללה לשם מן החכם פסק אחד מהרמב"ס, אחר כך היו קוראים פרשיה אחת מפרשת השבוע, שניים מקרא ואחד תרגום, ובשבת החכם היה דורש ברבים בבית המדרש מחצי היום ואילך כפי שהיה מקובל בקהילת אלג'יר.¹⁶

בישיבות אלג'יר נתרבו תלמידים מישובים שונים. ר' שלמה בן צמח דוראן מזכיר את תלמידיו, שבאו מערים רחוקות למד בישיבתו ובבית מדרשו, ולאחר סיום תקופה למועד חזרו לישובייהם, תוקורת, קלעת אל עבאסי, תלמסאן ותוניס, שם מלאו תפקיד חשוב בהדרכת הקהילות בקיום אורח חיים יהודי. גם לאחר חזרתם למקום המשיכו תלמידיו של ר' שלמה בן צמח דוראן לשמור על הקשר עם מורים.¹⁷ הלימודים בתקופה זו התקיימו בבית המדרש. אחד מנהגי הלימוד היה לקרוא ולהציג את השאלות המגיעות מן הקהילות השונות בפני החברים והתלמידים, ולשבח את השואלים על דרך סידור והצגת השאלה.¹⁸ מלבד בבית המדרש, מזכרת מקורות ישיבה אחרת של חכם בן הדור ר' שלמה דוראן, אולם ידיעותינו על החכם ותלמידיו מעטות.

במאה השש-עשרה מצויים גם תלמידי חכמים שאינם מסתפקים בלימוד במרכז התורה באלאג'יר, כגון המשכילים ר' אברהם צייארי אשר נדר ללימוד תורה בפאס או במקום שלומדים בו תורה, ואיננו מזכיר את אלג'יר.¹⁹

16. זרע אנשים, חוי"מ סג.

17. חוט א: ט, יא, יט, מב. אחד התלמידים, כשהיה באלאג'יר, הראה גדולתו וכוחו בתורה בבית המדרש, אולם בהיותו במקום מרוחק סטה דרך הישר. שם, לג.

18. חוט א: לג, מ.

19. שם, לא. ועיין בפרק העוסק בחכמי המאה הט"ז והי"ז עמ' 154; ראה להלן עמ' 230.

גם ר' שלמה צרור למד מחוץ לאלג'יר בישיבת החכם ר' אביגדור, יחד עם תלמיד אחר אשר הגיע לאחת הקהילות המרוחקות בתוניסיה המכונה בשם הר הנגב²⁰. למרות אפשרות הלימוד הרבות שהיו פתוחות לפני היהודי אלג'יר, קיימת הייתה התרשלות בלימוד. המניעים להתרשלות בלימוד, הוסבו בשלוש סיבות:

א) קשיי הפרנסת מחייבים את היהודים להת מסר ליגיע יומם, ביחיד אם הם מטופלים בבניים ובגנות.

ב) הגאות גם היא מונעת מלימוד. אנשים הקרובים רב או רבוי חשובים שאינם צריכים ללמידה מאחריהם.

ג) יש הטוענים שכבר למדו דיים, ואין חידוש בדברים שהם שומעים עכשו²¹.

הישיבות במאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט

בראשית המאה הי"ח עמד בראש ישיבת אלג'יר ר' ריש צרור, ובין הבולטים בתלמידים היו החכמים ר' יהודה עיאש, ר' יוסף איזובייב ור' מסעוד אל פאסי. מלבד הלימוד הסדר בעל-פה, חכמי הישיבה היו מפניהם את שאלותיהם בכתב אל ר' ריש צרור, שהיה משיב להם תשובה תואמת על גבי הכתב. התשובות שבכתב שימשו בסיס להשנת העדות והוספות שנוספו לתשובה²². הישיבה שימה גם כמקום הוראה. יהודים שנזקקו לשאלת חכם היו מביאים את שאלותיהם לישיבה לפני מורה ההוראה, ותלמידי הישיבה היו בוגדים חוות דעת לצורך הלימוד, אולם לשם וnymokם של תלמידי הישיבה היה בוגדר חוות דעת לצורך הלימוד, אולם לשם קבלת פסק הלכה למעשה, היו מפניהם את השואל אל המורה צדק או לדיני העיר²³. תשובה תואמת של בני הישיבה שימשו בסיס להערכת ידיעתם בתורה. על אחת

20. חוט, ב: ד. לא פורש מיהו ר' אביגדור והיכן הייתה ישיבתו. קרוב להנימ שמדובר בר' אביגדור צוירideal שהייתה מרבית תורה בווייניציאה. ראה חיים מיכל, אור החיים, מס' 15.

21. חוט א: ב.

22. פ"צ ינו, יז.

23. חיים דוד שלמה זוראפה, שער שלמה שו"ת, ליוורנו תרל"ח (להלן ש"ש), יח, מג, מה.

מתשובתו של ר' שלמה זוראפה מראשית המאה ה'י"ט ניתנה הסכמתו של ר' חיים מסעודה אלבו, ויש בה משומס' מתן היתר הוראה, כפי שנראה בנוסחתה המובאת להלן: "הנני מסכימים הולך אציג ומודה על כל הנמצא כחוב בספר על כל דברי שלמה בכלל ובפרט" הדברים הנינתנים למעלה עין ראה ותעידנו, אוזן שמעה ותאשרנו. יפה אמר חנן המחבר נר"ו, ויפה הורה גבר ומפני מנינה סקלם עילאה, ויחד מבין שניינו היתה ההוראה הזאת יוצאת לחיות שorder, מורה, יורה יורה דבריו אמת וצדק ולהם דעתך מסכמת שכך שורת הדין נותרת אמת ויציב ונכון וקיים... למען תהיה זאת לעדה חדש אב הרחמן שנת תקע"ז לבי"ע העירה ארבעה ייל יע"א ע"ה חיים מסעודה אלבו סיל"ט²⁴. מעשיהם של חכמים שמשו אף הם בסיס ללימוד, לעיון ולחקריה²⁵. כאשר הסוגיות ונוסאי הלימוד קשוריהם היו לעיתים בעיות המעשיות, כגון: כאשר טבעה בתו של ר' ריע"ש צרור בשנת תפ"ח (1728), ביום השני של האבילות ישבו תלמידיו לפניו כאשר למד בהלכות אבילות, וdone ייחד עמו בשאלות הקשורות בדייני אבילות²⁶.

חינוך והכשרה חכמים ורבנים נעשו גם על ידי שימוש הרב, בדרך בה למד ר' יהודה עיייאש מרבו ריע"ש צרור. שיטת חינוך זו מתוארת על ידי ר' יהודה עיייאש בר: וקרבני לעבודתנו עובדת הקודש צורבי רבים ושם עול המשרה על שכמי ולא סרחי מצותי... ושמתי לפניו בעמידה ובישיבה קרוב לחמשה עשר שנה, והרבה למדתי ממנוليلות וימים ושבותות וימים טובים... ולא זו מחייבני עד שהיא קורא לי בכל זמן שהיא קורא בחורה ומכוון לבו, ואפילו בזמן שהיא דן את הדין לא אמוש מתוך האهل לראות מעשה רב וליפוך וליחדי הבי נהור עלמא"²⁷.

24. ש"ש מג, מו. בקטע המושמט מתנצל המוכרים על הנוסח הקצר של הסכמה בಗלל מגיפה שפקדה את העיר.

25. ש"ש מב, עב.

26. בי"ה דף קטן, דיני ומנהגי אבילות, ס"א.

27. פ"צ יו, יז, לחם יהודה, הקדמה המחבר.

לאחר מות ר' ריב"ש צרור עברה ראשות הישיבה לידי תלמידו ר' יהודה עיי"אש, אשר ה传递 להוראת החורה בישיבתו, אשר כנראה שכנה בבית מדרשו שבנה ונחנך ביום א' דראש השנה תע"ט (1718). ישיבתו של ר' יהודה עיי"אש יועדה להכשיר מורי הוראה, בכך הוא מכנה את ישיבתו "ישיבה שיש עמה סמכה". חיזוק להסביר זה למושג ישיבה שיש עמה סמכה, מצוי בעדותו של ר' יהודה עיי"אש על תלמידיו, שהיו תלמידים חשובים ובעלי תורה, אשר קיימו שעור קבוע פומיים ביום, בשחר ובמנחה עד שקיעת השמש²⁸. מלבד השעור נשבו הלימודים בישיבה במשך כל היום. היו גםليلות רבים שבהם למד עם תלמידיו, על מנת שיוכל ביום לכתוב את ספריו. אחד מן הלילות הקבועים ללימוד היה ליל שני, בו למדו תלמידי החכמים "בחברה", והגבאי היה דואג למאכל ולمسקה לחזק את הלומדים²⁹.

אחד מבין תלמידיו הרבים של ר' יהודה עיי"אש היה ר' בנימין דוראן, אשר העלה את שאלותיו שהחווררו בסדר הלימוד על הכתב ומסרן לרבו, אשר השיב עליהן בדרך הלימוד אצל רבו ריב"ש צרור³⁰.

באשר לשיטת הלימוד בישיבתו של ר' יהודה עיי"אש אין לנו מידע, אולם בכמה מתחשובתו של ר' יהודה עיי"אש מצויננת נטייתו וחיבתו למשא ומثان הלכתי שקלא וטריא ופלפול על כתבייהם של שד"רים שערכו באלג'יר, וביניהם השד"ר ר' דוד הכהן שבא מארצות המערב בשנת תפ"ט (1729), והshed"ר ר' חיים יעקב אשר בכתבייהם נמצאו חידושים ופלפוליים³¹.

בתקופתו האחראונה של ר' יהודה עיי"אש באלג'יר, לאחר שהביע את רצונו לעלות לארץ ישראל, ניתן לו על ידי הקהיל להתפנות מן הדינינות ולהתמסר לישיבתו בלבד, בה ישב ללימוד ולמד ללא הכרח להפסיק מלימודו בשל בעיות הקהיל או דיני מוניות, אשר הפריעו ללימודו בעבר. השירות הייחודי שנתקבש לעשות עבור הקהיל היה הוראה בענייני איסור והיתר³².

28. שם, בני יהודה בקדמת המחבר; על תאריך חנוכת בית המדרש ראה "קול יהודה", פרשת זוארא, דף סט.

29. ביה דף קי, דיני ספר תורה ס"ג; זאת ליודה, הקדמה יוסף בושערה.

30. ביה ב: קיא, קיב; לחם יהודה, הקדמה יוסף בנימין דוראן.

31. ביה או"ח: ז, ט.

32. לחם יהודה, הקדמה המחבר, הקדמה ר' נהורי איזובי; בית יהודה, סוף ח"ב, כתוב התנצלות.

ר" ייהודים עייאש חפץ להרבנות את תלמידיו, לפיכך ביקש לעודדם על ידי תשומות ונהנות שונגות. חיזוק כלכלי רב ניתן ליישיבה בשנת תק"ג (1743) כאשר הגביר רפאל יעקוב בושערא קיבל על עצמו לתרוך ולהחזיק בישיבה³³.

הרצתת תורה ברבאים

אחת המשימות החשובות ביותר שהוטלה על שם החכמים ומורי ההוראה באלאיריה, הייתה הפצת התורה בקרב הציבור היהודי הטרוד בחביי היום יום, ושלא יכול היה להתרשם ללימוד התורה וההלוכה. הפצת התורה בעם הינה בעל חסיבות גדולה יותר, מכיוון שהتورה איננה חכמה המנוטקת מסדרי החיים, אלא משמשת מורה דרך בחביי היום יום של האדם היהודי. הפסקת לימוד התורה עלולה להביא לשיבוש החיים היהודיים, משום שחוסר התמדה בלימוד התורה עלול להביא לשבחת פרטי הלכות והדינים, על אחת כמה וכמה לגבי אותם שלא זכו למדוד ולהגיע לכל חכמה, היה הכרח לעוררם ולזרעם לקיום המצוות על ידי לימוד התורה.

הרצתת התורה בעם נעשתה בכמה דרכים:

א) חכם ודיין היה יושב קבוע בבית הכנסת על מנת ללמד וללמוד את הציבור³⁴.

ב) שיעורי תורה קבועים לציבור כולם.

בתוך זה חלה התעדכנות הרבה במחצית הראשונה של המאה הי"ח, על ידי חכם שבדרךו לארץ ישראל עבר באלאיר. יום אחד דרש בבית הכנסת גדול בפני ציבןර גדול מן הקהיל. בדרשו ביקש מהם למדוד תורה והצעיר לקבוע שיטה קבועה ללימוד התורה. לפי הצעתו כל שליח ציבור ידרosh בבית הכנסת שלו בסיטות תפילה שחרית לפני ברכו. הלימוד יוכל שני הלכות בכל יום או דברי מוסר, כל אחד משליחי הציבור ילמד לפי יכולתו. הצעה זו נראתה מרבית בני הקהיל, אשר השיבו

33. לחם יהודה, הקדמת המחבר; זאת ליהודה, הקדמת יוסף בושערא; בני יהודה, הקדמת המחבר; לחם יהודה, הקדמת ר' כהורי איזובייב.

34. ביה ב: נד.

להצעה נעשה ונשמע, מלבד מספר ייחדים שהסתווו, אבל התנגדותם נדחתה. מאותו יום ואילך רוב הקהל היה מרוצה מכך הלימוד הקבוע, ורק במספר קטן של בתים כניסה לא נהגו ללימוד על פי הצעת החכם האורח. כשהגיעו זמנו של החכם מציע המנהג לעזוב את העיר, ביקש לקבוע את סדר הלימוד שנתקבל הציבור באורח מחייב בהסכמה הקהיל, ומיד חתמו רוב הדיניינים, שלוחי הציבור וטובי העיר על ההסכם.

דרך לימוד זו הונחה ברוב בתים הבנויות משך שלושה חודשים. אחרי כן כמה שלוחי הציבור חזרו בהם, מכיוון שהלימוד היה להם למשך כבוד ולא רצוי למד אפילו הלכה אחת, והיו טוענים בלבג נגד המנהג החדש אשר לא היה מקובל בעבר בערים, על אף שהיה בקהל זה חכמים גדולים ובעלי שם. גם חלק גדול מן הציבור שבעה נפשו מן הדרשה, ודרש לבטלה. כתוצאה לכך פרצה מחלוקת חריפה בקהל בין מחייבי הדרשה לשולליה.

בין שלוחי הציבור היו כאלה שדרשו לבטל את הלימוד, אולם בכל זאת המשיכו בו, אבל הייתה תחושה שהציבור לא תיקן את מנהגו בעקבות הלימוד הקבוע, ומהחלוקת שפרצה בעקבותיו הייתה הדבר היחיד שנותר בעקבות הלימוד. לבן רצוי החכמים למשוך את ידם מן הדרשה, ולהשאיר על כנס את סדרי הלימוד שהיו מקובלים בעבר, כי מלבד המחלוקת והשנאה נגרמו לציבור ארבעה היזקים נוספים מן הדרשה:

א) רבים שלוחי הציבור לא הבינו את דברי השולחן ערוך על בוריין, ופירשווהו כפי שנראה להם, וסלו איהם הדין והיה חשש שהשומעים ילבו בדרך זו ולא ינהגו כהלה.

ב) שלוחי הציבור לא ידעו לברר את הדין במקום שיש מחלוקת, והביאו לפניו הציבור את שתי הדיעות. כתוצאה לכך, אותם בקהל שסבירו שתורתנו היא הלכה פסוקה אחת, יכולו לבוא לידי ספק, והתורה תיראה כשתי תורות.

ג) חלק מן הציבור לא נשמע לדברי מוסר שנאמרו يوم יום, והוא כאלה שלא קיימו אפילו מצוה קלה. לבן מוטב היה שלא למדם מכיוון מوطב שייהיו שוגגים ולא יהיו מזידין, וכשם שלוחי הציבור קבלו שכר על הדרישה כך יקבלו על הפרישה, מצוה שלא אמר דבר שאינו נשמע וכו'.

ד) עיוב הציבור על ידי הלימוד, הביא לבך שחלק מן הציבור נמנע מלבוֹא לבית הכנסת, התפלל ביחידות ב ביתו על מנת שיוכן להשבים לצורך פרנסת משפחתו. לכשראו חכמי הקהיל שחקנה הקובעת ביום דרשת ולימוד יומי הביאה לחלוקת, לשנהה ולהיזקיהם לציבור, הסכימו לבטל את התקנה ועל ידי בר נחמעטו לומדי התורה באלאג'יר.³⁵

הדרשה

הדרשה הינה אחת הדרכים העתיקות בישראל להפצת התורה בקרב הציבור הרחב³⁶. אף באלאג'יר נהוג היה במשך מאות שנים ברבנים בשבת, כאשר הציבור פניו היה מלאכה, מஸחר ומשאר טרדיות הפרנסת והחולין³⁷. דרישותיהם של חלק מחכמי אלאג'יר נאספו ורוכזו והודפסו בספרים. ראשון לסדרי הדרשות הוא "זרע רבי" של ר' מסעוד גבון אשר חי במחצית השנייה של המאה הי"ז. דרישותיו של ר' מסעוד גבון נדרשו בעיקר לרוגל מועדים מסוימים, כגון בימים כוראים, בשלוש רגלים או בשבתו של ר' אשר על פי הדרשה שנדרשה בהן, ניתנו למוד שהיו מיועדות להפצת והרחבת לימוד התורה³⁸. הדרשה בשבת נשבה מחוץ היום ועד זמן מנחה קטנה, ועסקה בעיקר בדברי אגדה על מנת להמתיק את הלימוד על השומעים, גברים שבאו ללימוד ונשים שבאו לשם. הדרשה משכה את לבו של העם שבא בקהל רב, והדבר הפך לחוק ולמנהג קבוע³⁹. אפילו בשבת חתונת בנו של ר' יעקב בן נאים, אשר היסב לسعادة מצוה "שלחו אחريו חבריו ישצ'ו, והעמידו מה תוך הסעודה שלא כרצונו, כדי לקיים עונתו בדרש ולא תבטל הדרשה שיבואו להקל בה"⁴⁰. ר' שלמה זוראפה מוסר לנו גם על הדרשה בתוכחות

35. ביה יוז' דז. גם אם המעשה אירע בקהילת אהרת קרובי לודאי שהדבר היה בעיר גדולה אחרת באלאג'יריה. קשה לקבוע מי היה החכם מסוים שבתקופה זו עברו באלאג'יר מספר חכמים בדרכם לארץ-ישראל.

36. עיילן. צונצ', הדרשות בישראל. בספר לאקדיש צונצ'ז מקומ לדרישותיהם של חכמי אלאג'יריה.

37. זרע אנשים, חוי'מ: סג.

38. הספר נapse וונברך יחד עם יכין ובורע, ליוורנו תקמ"ב.

39. זרע אנשים חוי'מ: סג, בני יהודה, הקדמה המחבר וזאת ליהודה, הקדמה ר' יוסף בשוערה.

40. שער שלמה דף קסב.

מוסר, שהיתה מתקיימת כל يوم חול בשעות הצהרים בבית הכנסת של משפחת אבן טואה. הציבור היה מתבקש לשמע את הדרשה ולהתפלל ממנה. אחד מן הרבנים שדרשו לעם בבית הכנסת זה כל יום, היה ר' נהוראי איזובייב, אשר עשירי העם חיבבו דרישתו וכינו אותה דברי ירמיהו הנביא. מנהג זה לדרוש בצהרי היום נשאר קיים עוד בשנת תקס"ז, אם כי נחלש ונחטט בעקבות המשבר הרוחני והחברתי. לעומת זאת הדרשה בשבת פסקה לחלווטין ואף הלימוד והדרשות בהסגרים בלילו ששי פסקו.⁴¹

דברי תוכחות ומוסר

בשנת תקס"ז (1807) החלו התעוררות זמנית גדולה בחאים הרוחניים והדתיים של היהודי אלג'יר, בעקבות מספר תלמידי חכמים צעירים שעוררו את הציבור לקום בחמות הלילה ולשם דברי כיבושים ותוכחות מוסר. לפי עדותו של ר' שלמה זורהפה התעוררות הקיפה את רוב הציבור היהודי באלג'יר "עד כמעט שבעו כל הקהל כמעט רובן יכול בתשובה גמורה ותלמוד תורה וצדקה והשכמת בית הכנסת...". אולם היחסים העכורים בקהל אלג'יר, הביאו לטענות נגד התעוררות זאת בטענות שוונות.

- א) המוכיחים אינם ראויים להוכיחם מפני קטנם בתורה וצדירותם בשניהם.
- ב) אין הם מוגנים על הקהל ואף אחד לא מינם לתפקיד זה.
- ג) מכיוון שהציבור לא ישנה ממנהגו, יש להניח לישראל. מוטב שהיו שוגגים ולא יהיו מזידים.
- ד) דברי התוכחה מלמדים קטיגוריה על ישראל ומחטיאים את הציבור, בכך שהם גורמים לציבור לעוג לדרשה המכילה אגדות תמהות ודקדי מצוות וחומרות.

טענות אלו יתכן ונבעו משנהה וקנאה, ויתכן שכוונתן הייתה לשם שמיים, בין כה ובין כה הביאו לביטול תורה ותשובה של רבים ולדעתם של התעוררות.⁴²

41. שם.

42. שם, דף קסג ואילך.

החכמים ראהבגה הרוחניתהחכמים במרכזיים ובישובי השדה

הגולים מספרד מצאו בברואם לאלג'יר בשנת קג"א, קהילות שלושת הסרות מנהיגים רוחניים ומורי הוראה. לפיכך היה עליהם לשקם ולבנות מחדש את החברה היהודית ומוסדותיה. אחד התפקידים החשובים ביותר בחברה היהודית הוא תפקיד החכם המנהיג הדתי, המורה הרוחני, מלמד התורה העונה ומשיב על השאלות ההלכתיות של צאן מרעיתו, ודן להם את דיניהם⁴³. עם הקמת הקהילות החדשנות, אחת הביעות הראשונות שהתעוררנו היא, מיהו הרاوي להיות חכם?

הרשב"ץ, בן הדור הראשון ליישוב המתחדש באלג'יר, מונחה על פי המקורות בתלמוד, ארבע חכונות הנדרשות מן החכם שראוי למנותו פרנס על הציבור:

א) למד כל התלמוד בענינים ובהלכות הבוגעות בזמן זה, חוץ מהילכתא למשיכאה.

ב) תלמידו שגור בפיו ויודע להוציא ממנו מסקנות להלכה. הרשב"ץ הוסיף בהסבירו שהחכם המעיין בספרי הפוסקים חייב לדעת את מקור הפסק בתלמוד.

ג) איננו פורש מתלמידו לענייני העולם שלא לצורך ההכרחי לפרבנסתו, או לצרכי ציבור המוטלים עליו.

ד) לא יצא עליו שם שהוא חוטא או מחלל שם שמיים, כלומר אפילו אם הטענות העיוניות והלימודיות מצויות בו והוא מתמסר ללמידה התורה,

43. על הרבנות בנסיבות השונות בקהילות ישראל ראה: בארון, ב, עמ' 66. לשם השוואה עיין במאמרו של ש. אסף, לקורות הרבנות (באשכנז, פולניה ולייטא), באחלין יעקב, ירושלים תש"ג, עמ' 27. על דרכי הבחירה והמיןוי של רבנים בידי הקהילה אין במקורותינו מידע. על מינוי בתקופות קודמות, עיין ש. בארון, שם, עמ' 203, וכן ראה בספר השטרות של ר' יהודה אל ברצלוני, עמ' 7, דוגמת שטר מינוי לחכם ומורה הוראה. בפרק על בתיה הדיין יש השלמה על הדיבנות שהיא אחד התפקידים המרכזיים של הרבנים. חלק מן הנושאים המופיעים שם יש לו נגיעה גם לפרק זה.

התנהגותו צריכה להיות מוסרית ללא רבב⁴⁴.

הרשב"ץ בהגדתו תאר את הרצוי,⁴⁵ אולם דרישות הציבור מן החכמים היו פחותות בהרבה, ולדעת הנאמנים באלו⁴⁶, יר תלמיד חכם שרשאי לנדרות הוא מי שיודע לעיין בתורה ובהלכה (חלה) עם פירוש רש",⁴⁷ ואכן המצוינות היתה די חמורה. ר' אפרים אנקאווה בהיותו בהונז, התלונן בפני הרביב"ש, על אנשים לומדי תורה שלא לשם האוסרים את המותר ומתיירים את האסור.

גם הרביב"ש הכיר את התופעה של תלמידים שלא הגיעו להוראה ומורים הלכה, ומורי הוראה על פי הרמב"ם שאינם בתקאים בתלמוד, זאינם יודעים את המקור בתלמוד להלכות שברמב"ם.⁴⁸

הרשב"ץ התלונן ואמר: "וירודע אני שלא כל אדם מאותם הקרוויים חכמים בדורנו זה יבין זה (פרטים הקשורים בהליכים משפטיים, קיום שטרות وعدויות) ומה אם בפשוותם הם טועים, מה יעשו באלו הדינים שצרכיהם בקיאות ופלפול". ואף ביחס לתוכנה הרביעית מצינו הרשב"ץ:
"והרבה ראיינו כיוצא זהה חכמים שאין בעלי מעשה וקשיים הם לעולם".⁴⁹

התמונה תהיה מעוותת בכך נאמר שכך היה המצב בכל הקהילות היהודיות באפריקה הצפונית. היו קהילות כגון בגניה, תלמסאן, הונז, מוסתגאנים וקונסטנטין שבהם היו תלמידי חכמים ראויים להוראה. אולם היוצא מן הכלל בא ללמד על הכלל, בדברי הרשב"ץ לקהילת בגניה בעקבות

44. הבעה מתוערת לא רק לגבי השאלה אם מי ראוי למנות לחכם, אלא גם מיהו האדם ראוי לכבוד ולסמכויות הניתנות על פי ההלכה לחכם, תשב"ץ א: לג. הרשב"ץ חזר על ההגדרות הללו בלשון שונה במקצת, שם, קמו.

45. תשב"ץ א: לג.

46. ריב"ש, מד.

47. תשב"ץ ב: עה. מגן אבות פ"ד מ"ח. גם ר' יוסף ששגורטש טען בגד מורי הוראה. "הקוראים קריאה חלואה ורוצחים להורות בדיןין קשיין בנוושה". ריב"ש ג 150, ועיין בנספח על ר' יוסף ששגורטש.

סכט בין התושבים היהודיים הנותרים לבין החדשים: "והנה עמכם מה שאין בהרבה מקומות באלו הארץ", זקנים יודעים הנגנת הציבור יודעי דת ודין, ואתם במעמדם תתקנו כדי שיבוא הדבר לידי פשרה"⁴⁸. למרות האמור לעיל, יש לציין כי בעית המஸור במורים הוראה בקהילות היהודיות איננה אופיינית דoka לתקופת הייסוד בראשית המאה ה-10, אלא היא נשבת לאורך תקופה ארוכה. בקהילות הגדולות בעיר החוף מצויים חכמים מן המעלה הראשונה או השניה, ואילו בקהילות הקטנות והמרוחקות חסרו מורים הוראה, ואף במאה ה-10 מסדר לנו ר' יהודה עיאש, "חכמים ותיקין אין מצויין כי אם אחד מעיר בקצת העיירות"⁴⁹.

דרכי ההנאה

מקורותינו ציינו את הצפיפות מן החכם ב"עمر השכחה", פרוש מן המאה ה-16 בספר מימי, על הפסוק: "עיר גבורים על חכם וירד עוד מבטה" (משלי כ"א 22). אומר הפרשן: "מכל הנאות המגייעות לאנשי העיר במינוי הצדיק עליהם, כי כל מה שימצא ממי שקדםוהו מן המונאים, מתיקוניים בלתי הגונים ומנהגים רעים אשר הניגו והדריכו בהם עד שהיו להם עוד מבטה, על החכם בגבורתו ובתווך חכמתו ויושרו ובטלם והרס בניינם והגיבו עד עפר, והנהייג בהם מנהגים ותיקוניים אחרים ישרים ונכוחים"⁵⁰.

הצפיפות הינה מופשטת, לפיכך הצלחת החכם בהשגת הצפיפות והמטרות, תלויות במידה רבה בהנהגתו, שיטותיו ודרךו עם הציבור. אחד היסודות הראשונים בהנהגה הוא הדוגמא העצמית שנוטן המנהיג לצאן מרעתו בקיום המצוות. הריב"ש הכהן היטב יסוד זה, ונdag לפיו. בהירותו באלאיר, הצעו

48. תשב"ץ ג: מה.

49. ביה"ה חו"מ א דף סט, ט, ב. ועיין בפרק הקשיים הרוחניים בין הקהילות היהודיות באלאיריה.

50. עמר השכחה, דף עד.

לרב"ש לשאת את אשח ר' חסדי קרקע ז"ל, שנישאה ליווסף חכימ נ"ע ממיורקה. בעלה השני מת בהיותו זקן מופלג. היה אם בן מקום להקל ולא לראות בה אשה קטנית, היות ויוסף חכמים מת מיתה טבעית וצפוייה מחמת זקנה מופלגת. בכלל זאת, מכיוון שהרב"ש הקפיד והשתדל למנוע מאשה קטנית להנשא פעם שלישית, לא הסכימים לשאת אותה אשה, מכיוון שאמר :

51.

אייר אתיך לעצמי מה שאנו אוסר לאחרים.⁵¹

חכמיה של אלג'יריה החנגוו להחמרה בהלבגה אף במקומות בורות. לדעת הריב"ש "אין לנו לגזר יותר مما שגדרו חכמים", וכן הייתה גם שיטתו של ר' אברהם ابن טוואה בעניים דומים.⁵²

לעתים חכמי אלג'יריה נמנעו מפסיקה כאשר חשו שדעתם לא תשמע, מתוך ההנחה ועל יסוד הכלל, "モטב שייהיו שוגגים ולא יהיו מזידין".⁵³

לא תמיד הסכימים הרשב"ץ לשיטתו של הרב"ש כי במקומות שקיים חשש הציבור לא ישמע לדעתו של החכם, יש להימנע מפסק, על מנת שלא לבוא לידי עימות ומאבק לאכיפתו על הציבור. הרשב"ץ השתבה שגדר פרצה במקומות שהרב"ש נמנע מלפסוק.⁵⁴

מאיידר, הרשב"ץ עצמו, נמנע מלפסוק לאיסור בשאלת בהמה שנמצאה מכיה בדופן שלא לאבד ממנה של ישראל, מכיוון שנহגו בו היתר. ואילו הוא עצמו נמנע מלאכול בשיר זה. לשואלו מודיע אסר לעצמו מה שתיר לזרים, השיב שלא מפני האיסור נמנע מלאכול, אלא משום דברי חסידות שהיא בהמה שהורה בה חרם.⁵⁵

שיטתו של הרשב"ץ להסתמך על המנהג הביאחו לפסוק, שאין לאיסור ולפסול ספרי תורה שהסופרים נהגו לקולא (בקילוף שם ה', בספר תורה), אף אם לדעתו לכתילה יש להחמיר בדבר, אולם מכיוון שמנגן של ישראל תורה היא ולמניעת מחלוקת, בכך לדעתו אין לאיסור ולפסול את ספרי התורה שנכתבו בעבר, אם כי לכתילה יש להזהיר את הספרים בדבר.⁵⁶

51. על דברי הנגתו ושיטותיו של הרשב"ץ בפסק, ראה תשב"ץ ג: יד, ועיין אפשריין, הרשב"ץ, עמ' 28-43.

52. ריב"ש קכח. על עמדתו של ר' אברהם ابن טואה, עיין נפר, סג 198, קכט 278 ובפרק העוסק בו ובחכמי דורו.

53. ריב"ש מד, קכט. תשב"ץ ב: קיז. ועיין במבוא עמ' 26 וailm.

54. עניין טלטול מתחום טוב ראשוני. הריב"ש לא הורה לא לאיסור ולא להיתר, מכיוון שבאראגון חלקו עליו בזה, אולם מכיוון שהרב"ש לא הורה לא לאיסור ולא להיתר, התוצאה המעשית הייתה שנהגו בענין היתר. תשב"ץ ג: גיט.

55. תשב"ץ ב: נט.

56. תשב"ץ א: ג, נא. ועיין במבוא עמ' 28.

מעמדם של חכמי הבולטים של אלג'יר הביאם להפנות את ביקורתם לא רק כלפי הציבור אלא גם כלפי החכמים ופסקיהם, במקרה בו חכם מתלמידו הורה בטעות בדבר שבערווה, יצא הרשב"ץ בחריפות ובתקיפות נגד אותו חכם, אולם לא על שטעה, דבר זה יכול להשלח לו לדברי הרשב"ץ, משום שגם סנהדרין עלולה היתה לטעות, אולם החומרה שבדבר היהת שהחכם התעקש וסירב לחזור בו מטעותו והסביר את הרבים בדבר ביודען.⁵⁷

חוותתו של החכם להתריע על עוותים הנעים בנויגוד למצפונו; מובהת על ידי ר' רפאל ידידיה שלמה צרור במאה השמונה-עשרה, אשר הוציא כתוב בנגד חכמי אלג'יר על שלא פסקו בהונן בעניינים שבערווה בגלל לחץ המון. ריב"ש צרור לא נרחע אף מלאמיר את הדברים: "בוקלי קולות... עם בעלי הדבר בעצמם בפי החוב המוטל עלי בחור קהיל ועדת".⁵⁸

שכרם של החכמים

בואם של החכמים מספרד לאפריקה הצפונית העלה את שאלת פרנסתם ומקור קיומם. ר' שאול הכהן אשטרוק שחי באלג'יריה לפני הגזירות של קנ"א, שימש כדיין בעיר ללא לקבל פרם מסוים שלא היה זכות לתמיכת כלכלית של הציבור; אולם כאשר ר' יצחק בונאשטרוק בא לאלג'יר, דאג ר' שאול הכהן לבסם את מעמדו של ר' יצחק כדיין וחכם, על ידי בר שהיפנה אליו בעלי דיברים, ועשה שייתנו לו הקהיל שבר של שלשים דינרי זהב.⁵⁹

גם במוסתגאנים קיבל החכם ר' אברהם בן נתן שבר מן הציבור.⁶⁰ אף הרשב"ץ קיבל שבר מן הציבור באלג'יר לאחר שנחטמנה לרבות ולדיין, למרות שהייתה בספרד התפרנס מגכסיו וממלאכת הרפואה, אשר שם פרנסה את בעלייה

57. תשב"ץ ג: רפו, ועיין בפרק אלג'יר כמרכז לתורה ולהלכה, א.

58. פרי עדיק יד.

59. ריב"ש ס, על מעמדם של הרבנים, שכרים וטוביות ההנאה שזכו להם בקהילות ישראל, עיין ש. בארוז, Jewish Community ב, עמ' 80 ואילך.

60. הייתה תלוי בכספי הציבור הביאה לכך שחשש לקבל עדות בדיין נגד הזקן ובני משפחתו, ריב"ש קעת.

בכבוד, אולם באלג'יריה מלאכת הרפואה לא הספיקה לצורכי הפרנסת, וαιלו לשוב למירקא או ספרד לא רצה, לבן הסכים לקבל פרס. אמנם היה בצייבור פקפק בשאלת אם יש מקום לתשלום שכיר לחכמים, ואף התנגדות לתשלום. לבן לפני שהרשב⁶¹ הסכים לקבל טובת הנאה מן הרבנות, בדק ונשא ונתקן בדבר מבחינה הלכתית, והסתמך על חכמים חסידיים אנשי מעשה ורבנים גדולים ממנו אשר קבלו שכיר מן הציבור, ובתווצה מהבן כתוב קונטרס ארוֹר שראותו "גדולי הדור הזרים" והסכימו לו. בפסקו הארוֹר והמנומק קובע הרשב⁶²: "כִּי חובה על כל יִשְׂרָאֵל לְפָרָנֵס דָּרָךְ בְּבָודֶל לְחַכְמֵיהֶם וְלְדִינֵּיהֶם שְׁתוּרָתָם אָוְמָנוֹתָם, כִּי שְׁלָא יִצְרָכוּ לְהַתְּבִּטֵּל מְמַלְאָכָת שְׁמִים בְּשִׁבְיל מְמַלְאָכָתָם, וְכִי שְׁלָא יִזְדְּלֹלוּ בְּפָנֵי עַמִּי הָאָרֶץ מִפְנֵי עֲנֵיִים וּשְׁינֵהָgo בָּהֶם כְּבָוד"⁶³.

אולם לא כל החכמים נהנו משכר. ר' יוסף שפפורטש מהונין מצינו במפירש, שפרנסתו קשורה ב مصدر ומיומו "אם אין קמח אין תורה".⁶⁴ חלק מן החכמים עשו בהוראת תורה, כגן ר' יהודה בלוץ אשר בשנת 1486 החישב בהונין, שם קרא בתורה, בתלמוד ובמפרשים עם מספר תלמידים, וכשבוער לתלמסאן, החישב בבית אחד מתלמידיו, אשר אביו ר' יוסף בן סידון סיפק לו את כל צרכיו. אחר כך חמן בו בממונו ובכבוד הנגיד ר' אברהם בן סעדון.⁶⁵ היו שנהנו מבuali נכסים פרטניים, כגן ר' משה משיש, אשר קיבל במתנה את בית המדרש אשר בו דרש, וקבע שם את ישיבתו לפני שעבר לבית הבנטה גדול.⁶⁶

61. תשב⁶¹ א: קמבר. מגן אבות פ"ד מ"ח, הקדמה הרשב⁶² ליבין שמוועה, ועיין: יאולוס, MGWJ, R. Simon כג (1874), עמ' 363.

Jews in Spain על ההתחפות בספרד שהביאה לתשלום שכיר לחכמים, ראה נוימן, ב, עמ' 90.

62. ריא"ש, עד 219.

63. ראה לעיל הערכה 15, בהוראת תורה בתקופות קודמות עשו גם ר' שמואל חלאיו ור' חגיג אלזוק.

64. קרוב לוודאי שר' משה משיש זכה בתקופה זו אף בשכר מתלמידיו, אולם על המשמעות הכספית של המתנה ניתן ללמידה נבדו, שמסר את זכות התפילה ולימוד התינוקות תמורת מחיצת שכיר התפילה ולה לימוד. ذرع אנשיים, חו"מ: טג.

ואילו ר' אברהם טובייאנה זכה לקבל קצבות שנתיות חדשות ושבועיות מעשירי היהודים באלאג'יר, וביניהם הנגיד רפאל יעקב בושערא⁶⁵. לעומת זאת חכמים אשר זכו למינוי ולמעמד رسمي של חכם העיר או הרב הכללי קבלו שכיר מקופת הציבור כדוגמת ר' יהודה עיי'אש, אשר הקהיל התחייב למלא את כל מחסרו על מנת שישב ללימוד תורה⁶⁶.

פטור חכמים ממיסים

זכות אחרת שהחכמים נהנו ממנה הייתה היתה פטור ממיסים. זכות זאת ניתנה להם על ידי הקהילה כאשר תשלום המיסים נעשה באמצעות שלטונות, וכך כשהמיסים שלוימו ישירות לשטונות המוסלמים, הללו היו פוטרים תלמידי חכמים מובהקים מתשלום מיסים⁶⁷.

פטור תלמידי חכמים ממיסים היו לו שתי משמעותות:

- א) **משמעות כללית.**
 - ב) **Yokra שהונקה לתלמיד חכם על ידי מתן הפטור.**
- במאה ה'יח, אחד מהתלמידי החכמים מובהקים היה עשיר מופלג, שהיה לו קשרים מסחריים ענפים עם איטליה וצרפת. מרבית הזמן הוקדש למסחר, ורק בשחרית היה יושב בקביעות "בישיבה שיש בה סמיכת זקנים". חכם עשיר זה דרש ליהנות מפטור ממיסים כנהוג לגבי תלמידי חכמים מובהקים. השאלה

65. חסד לאברהם, הקדמה המחבר.

66. ביה ב: כתוב התנצלות דף רג.

67. תשב"ז א: קמג. ג: רנד; רשב"ש תיב. הפטור לחכמים עורר את תושבי מוסתגניים לשאול את הרשב"ז, אם זכות זאת קיימת גם לגבי בני החכמים. תשובה, אם עוסקים בחורה יפטרו אותם. תשב"ז ג: קיא. על פטור תלמידי חכמים ממיסים בתקופות קדומות, עיין ש. בארון, היסטוריה חברתית ודתית של עם ישראל, ברק ב חלק 1, עמ' 62 – 63. מדברי התשב"ז ג: רנד, מטהר שהשלטונות המוסלמים היו פוטרים חכמים מובהקים מתשלום מס גולגולת, שלא בדברי בארון שם.

על הפטור בספרד, עיין נוימן, Jews in Spain עמ' 88.

הובאה על ידי ר' מימון יאפיל לפני פני ר' משה ישראל שליח ארץ ישראל, אשר פסק שהפטור איננו תלוי רק בידיעת התורה, אלא דרישה התמסרת ל תורה במשך כל היום, ובכוננות למד אחרים, תוך כדי עיסוק מינימלי בענייני חולין לצורך מחייה ופרנסה, אבל לא כדי להעシリ⁶⁸.

מיניגים לכבוד החכם הדיני

הרציפות הממושכת של היישוב היהודי באלג'יריה, הביאה להתבססותם של מיניגים הבאים לכבוד את החכם וליצור יחס של הערכה מצד הציבור לחכם, ומайдך לחתם לחכם את הרגשת החשיבות.

אחד התחומיים שבו ניתן היה לכבוד את החכם הוא קריאת התורה.

לכן נহגו בדרך המקומות שחכם של בית הכנסת עולה תורה ומסים את הקריאה בכל שבת⁶⁹.

בשמחת תורה אחד מהחכמים הדיניים היה מסיים את קריאת ספר דברים, וחכם דיין שני היה מתחילה את בראשית, אם אידע שבבית הכנסת היה רק חכם ודין אחד, הלה היה מסיים את דברים וזמן כהן היה מתחילה בבראשית⁷⁰. חכמי ודיני אלג'יר, הרשב"ז ור' אברהם אבן טוואה נহגו לעבור לפניו התיבה ביום נוראים⁷¹.

במניגי האבולות, חכם שמת דרשו לכבודו שתי דרישות, ואילו על דין שמת דרשו שלוש דרישות ויתר.

68. משה ישראל, משאת משה, קושטא תצ"ד, חוי"מ ס"י עג. שמו של החכם העשיר לא פורש, אולם ניתן להניח שהכובונה לאחד מבני משפחתו בושערה.

69. קריאת שביעי. הנמשכים על פי הקבלה סוברים שקריאת שני חסובה יותר. לכן חכמים העוסקים בקבלה עולמים לששי, אולם ר' יהודה עיין בעיר: ואננו אין לנו עסק בנסתירות. בית יהודה, דיני ספר תורה, דף קי, ס"ח.

70. שם, דיני סוכות דף קז, ס"ו.

71. רשב"ש לו, נף 231.

מנהגם של ראשונים באלאג'יר היה שלא לדרוש לבבود המת על קברי הרבנים הריב"ש והרבש"ץ בבית הקברות היישן אלא אף ורק לבבוד חכם שנפטר. את ארונו של הדיין היו מולייכים לבית הכנסת הגדול ודורשים שם לבבודו. בארבעת השבתות אחר פטירת הדיין היו דורשים לבבודו בבית הכנסת הגדול לפני הקראייה בתורה.

מנהגי כבוד אלו היו מיעודים לחכם ולדיין העיר בלבד, אולם נמשך הזמן השתבשו המנהגים ור' יהודה עיייאש מצין שאין בידי הציבור "להעמיד משפטם המנהגים על חילם". ניתן להניח שדברי ר' יהודה עיייאש רומזים לכך שהפסקיו להקפיד שמנהגים אלו יונגו רק לבבוד החכמים והධינאים, וגם לנפטרים שדרוגתם פחותה השובה כגון גבאי, גזבר או מוקadm נגעו בהם יחס כבוד בדומה לזה שניתן לחכמים, ולבן טען ר' יהודה עיייאש ש"מי שיש בידו למחות ולהתקן המעויות זכות הרבים תלוי בו".⁷² יחס הכבוד לחכמים נמשך שנים רבות לאחר מותם. הדבר אמר במיוחד לגבי האבולטים בחכמי אלג'יר ומיסדי מרכז התורה שם. הריב"ש, הרבש"ץ והרבש"ץ אשר היו מזכירים אותם מתפללים בעד נפשותם לאחר אמרת כל נdry בלילה ביפור. מלבד שלושת חכמים אלו שהוזכרו בצורה מיוחדת, היו מזכירים בתפילת ליל כיפור גם את שאר חכמי אלג'יר מאות השבע עשרה והשמונה עשרה בשמותם. מנהג זה היה נהוג בבית הכנסת של הרב נהוראי ובנראה גם בבתי הכנסת אחרים באלאג'יר.⁷³

זלזול בחכמים

גדולתם של חכמי אלג'יר בתורה ובחכמה איננה מוטלת בספק. השאלה הרבות המצוירות בידינו, מעידות על יחס של הערכה וכבוד המועבעים כלפי החכמים על ידי קהילת אלג'יר ושאר קהילות היהודים בצפון אפריקה, אולם חביבים אלו להפנות את תשומת לבנו ל佗יפות של זלזול, פגיעה, חוסר ממשעה ותסיסה כנגד החכמים. יתרו ותויפות אלו היו חריגות, אולם

72. ביה"ה דיני אבלות, דף קטו ס"י.

73. מזכור לימי הנוראים במנาง בית הכנסת של הרב נהוראי זלה"ה בכתב יד, אהל דוד מס' 972. על בית הכנסת זה עיין פ"א א.

אין להתעלם מזה. עדויות על כך מצויות כמעט בכל התקופות החל מן המאה ה-ט"ו עד למאה הי"ח. הריב"ש, גדור חממי אלג'יר, התלונן על אותו פלוני שהיה מחרף ומגדף אותו. גם הקהל לא היה נשמע לדרשותיו ולדבריו של הריב"ש נגד הדיבור בזמן ברכות קריית שמע⁷⁴.

החסיפה וההתנגדות מובעים גם בנגד פסקיו של הרשב"ץ. באחד המקרים הרשב"ץ דוחה מכל וכל את ההתנגדות לפסקו הנובעת מבורות. במקרה שני הרשב"ץ הביר בכך שהוא מחמיר יותר מן הדיין ולבן נאלץ לשנות במקצת את פסקו. אף הרשב"ש כותב שהוא קצת אנטים אשר חשבו "לזרוק מריה ולהטיל זורה מה ומום בקדושים, שלפי המסופר לי הרביותם עלינו אשמה ושפחתם אפסם חיימה"⁷⁵.

קשה יותר היה מעמדם של החכמים בעיר השדה כಗון במוסתגאניס, שם השפעתו של הזקן על השלטונות ועל הקהיל היתה רבה ביותר. לבן הוא ובני משפחתו זלזלו, חרפו וגידפו את אחד החכמים. בתוצאה לכך לא יכלו החכמים למלא את תפקידם כראוי⁷⁶. גם פשוטים שבעם היו פותחים את פיהם לעתים בנגד התורה שבعل-פה ובנגד חכמים, ביחוד בדברים הקשורים בהפסד כספי, כגון סירכות שנמצאו בבהמה וمبיאות להטרפתה⁷⁷.

החסיפה, המרדנות וחוסר המשמעת לחכמים נמשכו גם בתקופות המאוחרות יותר וhabiao במאה הי"ח למשבר קשה ולירידה הרוחנית חברתיות באלג'יר.

74. ריב"ש א, עה.

75. חשב"ץ א: קעד, ג: קפח. רשב"ש רلد, השימוש בלשון רבים "עלינו" וכי הדבר דבר אביו לברכה מעידים שהרבש"ץ עדיין חי בזמן כתיבת חסובה זו, ועיין רשב"ש תקל ובנטפה על ר' יוסף שפפורטש, עמ' 293 וAILR.

76. ריב"ש קעט.

77. שם, קסג; ועיין בפרק ימי הירידה הרוחנית עמ' 260.

אמוראות ורשותיחסם של חכמי אלג'יריה לפילוסופיה

חכמי אלג'יריה במאה ה-15 קשורים היו קשור הדוק להוויה לאמונה ולדעתם שהיו מקובלות בקרב יהדות ספרד. קשר זה הביאם גם לתחששות לביעות הרוחניות שהעטיקו את יהדות ספרד, וביניהן בעית יחס התורה לפילוסופיה.

הריב"ש התיחס לבעה בתשובה לשאלת ר' אפרים אנקאווה, מהי חכמה יוונית, אשר יתרחק ממנה האדם. בראשית התשובה קבע הריב"ש שאין איסור למדוד לשון יוונית והחכמה היוונית שנאסרה, היא לדבר לשון יווני בלשון סתומה וברמזים שלא יבינו אותם המונך רק אותם שלמדו והורגלו באותון החידות.

לעומת זאת הסתייג הריב"ש בחריפות מ"ספריו הטבע המפורטים", מפני שהם מהתמצאים לעkor עיקרי תורתנו הקדושה, ובפרט שני עמודי החווור אשר היא נבונה עליהם:

א) חידוש העולם, שלפי דעתנו נחדש ונברא על ידי הקדוש ברוך הוא, וайлו לפי דעתם העולם הוא קדמון.

ב) השגחת הקב"ה על העולם, לפי דעתם אין השגחה של הקב"ה למטה מגלגל הירח, ואין ידיעה שלימה אלא רק מצד החקירה, ולא מצד הקב"ה. בעוד שלפי דעתנו הקב"ה משגיח על כל היקום, והתורה שקיבלו מה' על ידי משה רבינו "היא למלחה מהכל וכל קיירתם אפס ותויה לערבה". יתר על כן,

התעניינות באותו חכמו משבשת את דעתו של האדם עד שלא יחש לעזיבת התפילה, ואם יאמרו המתעסקים באותו חכמו כי ישיבו בהם את ידיעת הבורא, שקר בפיהם כי אין למצוא יראת שמיים אלא אצל המתעסקים במשנה וบทلمוד, וайлו שני חכמים גדולים כהרמב"ם ור' לוי בן גרשום נטו במספר עניינים ופרשיות מדרך האמת. "ומעתה ישא כל אדם קל וחמר בעצמו אם שני המלכים האלה לא עמדו רגלייהם במישור בקצת דברים, כבודם במקומות מונח ואם היו גדולי העולם, איך נעמוד אבוננו, אשר לא ראיינו מאורוח לערכם, ובמה כמה ראיינו פרקו על התפילה, נתקו מוסרות התורה והמצוות מעלה בסיבת לימוד אותו חכמו".⁷⁸

הרשב"ץ לא הסתhighlight בצורה כה חריפה מלימוד הפילוסופיה. ספריו ותשוביתו מוכיחים שהיה בקי בה על כל פרטיה. לדבריו: "... מבית הספר לא משתי ולא מצאתי לי רב עדיין אותו שימושי, ואם בחכמת חיצונית היקשיות מופתיות עיווניות שכליות טבעיות רפואיות הגיוניות למודיות הנ' כל, ראתה עיני גרגיר או אשכול, פלג מלא או טיפה, לא יכול התווך ולזרוק הקליפה, להיות אמונה בעל ובמצוותו מioפה... ואם ידעת באמת... כי החכמה הפנימית אשר אין בה חכמאות ועלתה על שאר החכמאות גדרלה. היא חכמה האמת חכמת הקבלה, היא חכמה נביאינו, ובה מתנסאים נשיאינו, היא היא חכמה התורה אשר מכל סיג טהורה... ושאר החכמאות אינם רק שיחות ואליה מה פתוחות, ואם היא גברת. מה שפחות". לאחר שהרבש"ץ הדגיש את חשיבותה של תורה על שאר החכמאות, הוא הוסיף שהתייר לעצמו למד את אותן החכמאות, כדי לדעת מה להשיב לאפיקורוס העושה את תורה פלסטר. אמנם יש תועלת בחכמאות בליטוש המחשבה, אבל יתרונה של תורה מרובה על כל החכמאות, כי היא במצבותיה מביאה לחיי העולם הבא.

הרשב"ץ לא השתפק בלימוד החכמאות וכותב בספר חיבורים בהם ביטא את השקפותיו הפילוסופיות. עמדותיו הפילוסופיות של הרשב"ץ, דומות לalgo של בן דורו הובגר ר' חסדי קרשק, אם כי הן התפתחו ללא תלות בפילוסופיה שהוקמה על ידי קרשק. בוגוףם של הדברים הרשב"ץ הלך בעקבות הרמב"ם, וסתה משיתו רק בעניינים בהם שכלהנות הרמב"ם סתרה את מסורת היהדות.

הרשב"ץ העמיד את האמונה היהודית על שלושה עיקרים: מציאות אלקים, תורה מן השמים ושביר-וועודש. תורה עיקרים זו היא מן התורות המפורסמות ביותר של הפילוסופיה היהודית בימי הביניים, אלא שלא שמו של דוראן נקרא עליהם, כי אם שמו של ר' יוסף אלבו שהיה מתלמידיו של קרשק⁷⁹. דעתו של הרשב"ש שונאה מדעת הריב"ש ומדעת אביו. מחד גיסא הוא דוחה לחולותין את הדעה הסוברת שניתן להציג את שלימות הנפש על ידי השגת המושכלות

79.حسب"ץ ב: נב, בקיאות הרשב"ץ בפילוסופיה ובחכמאות, שם א: קד, קט, קלה, כסג, כסד, כסו, ג: נג, שכז. י"י גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, ירושלים תש"א, עמ" 221 - 226.

בלבד; אולם אין הוא אוסר על לימוד המושכלות. יתר על כן, הוא סובר שיש חשיבות בחיהו האדם היהודי, למושכלות הקשורות באמונה בה, יתברך, במציאותו ואחדותו עם כל מה שנובע מכך. ידיעתו, השגחתו והיותו בורא עולם ומגנָבָא הנביאים וగומל ועונש. לדעת הרשב"ש אמונהנו מושלמת משני ענינים, "המושכל" ו"המעשימים" – הם המצוות, ועל ידי שנייהם תושלם הנפש שלימות גמורה, אולם יש יתרון לחלק המעשי על החלק השכלי, בכך שאם אדם מקיים את המצוות לשם מצווה זוכה לחיה העולם הבא, אפילו לא רכש מושכלות. לעומת זאת מי שביל ימי רכש מושכלות "... ואפילו מצוה אחת לא עשה לא ישיג חלק לעולם הבא, כי מה יתרון לו שיאמין שהקדוש ברור הוא אחד ואין שניי, והוא לא קרא קריית שם ולא יתפלל...".⁸⁰ ר' צמח בן הרשב"ש שהוא דור שלishi של יוצאי ספרד, מרוחק בהשופותינו מן ההשכלה הספרדית. לפיכך הוא תוקף בחריפות את הפילוסופיה והנזהרים אחורי הסוברים "שלימות המין האנושי אינם אלא השגת המושכלות, וזהו תשועת הנפשות והצלחות התמידית והנצחית, ואפילו הרבו להרע והיו חטאיהם כשיים ובתולעת האדים".

ר' צמח טוען "שלא מצינו צווי בתורה, ולא בדברי חכמי התלמוד, שצווינו על השגת המושכלות ולימוד החכמויות, אף על פי שהיו שלמים ובקיאים בכל מיני החכמויות אלהיות, טבעיות, לימודיות... לעומת זאת חזרת ומדגישה התורה פעמים רבות את חשיבות קיום המצוות. מכך יש להסיק שלימות המין האנושי והצלחות האמיתית תלויות במעשה ולא במושכל כדעת הפילוסופים, כי לא ניתן להעלות על הדעת שחכמי התלמוד רצו להעלים מאמין את האמת. גם הנביאים לא זהירו על עזיבת לימוד החכמויות והשגת המושכלות, אלא התריעו בנגד עוודם את מצוות התורה".

במהשך דבריו תוקף ר' צמח את החכם ר' אברהם קנקי ממאלקה שבספרד, על שהוא הולך בדרכי הפילוסופים ומפאר כל המתעסק בלימוד החכמויות ומשיגי המושכלות, עד שהגיע לגינוי כל המתעסק בתלמוד, ואמר שאין שלימות הנפש בלימוד ולא בידיעת הלכויות ודיניו. ר' צמח נרעד מחשש שמא ר' אברהם קנקי יגלה את דעתו "לאותם שאינם בני תורה ושיחנו מים הרעים וימתו ונמצא שם שמים מתחללי", ולבן הוא קורא לר' אברהם לחזור בו ולא להתפתחות לאמונה הרעה שנבדחה על ידי היוונים⁸¹. ר' צמח מגיע למסקנה: "שאסור לשם

80. רשב"ש ג.

81. יכו"ב א: קלד.

דברים כאלה, כל שכן להאמין בהם, לפי שהמאמין בהם יגרום לעצמו ולאחרים ביטול המצוות המעשיות כולם, אשר השתדרות התורה היא להזהיר ולצאות עליהם, ובעשיהם תזכה נפש האדם לחיים נצחיים בעולם שכולו טוב וארוך ואפילו לא תשכילד, מושכל אחד". במאמר ארוך שבו הקדמה ולאחריה שלושה שעריהם, מנסה ר' צמח להובייח בדרך החשיבה של הפילוסופים, את חשיבותם קיום המצוות ולדחות את ההשאפות הפילוסופיות. בסופה של המאמר הוא מסכימים להשקפת סבו שモתר ללימוד פילוסופיה ושאר ספרי החכמת, על מנת לדעת מה להשיב לאפיקורוס הפילוסוף או המין החולקים על אמונהינו. אולם לימוד זה מותר רק לאחר שלמד את התורה שכחtab ושבעל פה על כל ספריה.

הקבלה ומקומה בחווי היהודים באלאג'יריה

מעבר יהודי ספרדי וחייבים לאלאג'יריה, הביא בעקבותיו גם את הזרמים הרוחניים המקבילים בין יהודי ספרד. אחד הזרמים הרוחניים שהיו נפוצים בקרב יהדות ספרד הוא חכמת הקבלה או תורה הקבלה. חכמי לאלאג'יריה לא הרבו לעסוק בנושא זה בספריהם, אולם הוא שב ועולה בקשר לשאלות או אירועים שונים. עמדתם של חכמי לאלאג'יריה איננה איחודית לגבי הנושא וקיים אף הבדלים ניכרים בין חכמים בני משפחה אחת בשאלת זו.

הריב"ש שנשאל על חכמת הקבלה וספריה, מצין שמורו ר' פרץ הכהן ז"ל לא היה כלל לדבר ולא מחייב באותו ספרירות, ור' שמalon מקינון אף הוא הסתייג מדעות ומעשי המקבלים.

הריב"ש ציין את העובדה שהקבאים יש להם בכל אחת ואחת מברכות שモונה עשרה כווננה לספרירה ידועה. וכל זה הוא דבר זר מאד בעיני מי שאינו מקובל בנסיבות, וחושבים שזה אמונה שנייה, וכבר שמעתי אחד מן המתפלסים מספר בגנות הקבאים, והיה אומר הנזאים מאמני השילוש והקבאים מאמני העשירות. בהמשך דבריו סיפר הריב"ש על פגישתו עם החכם היישיש דון יוסף אבן שושאן, שהיה חכם בתלמידו וראה בפילוסופיה והיה מקובל וחסיד גדול ומדקדק במצוות, והלה הסביר לריב"ש כיצד הספרירות מתווכות בין האדם לקדוש ברוך הוא ועל כך מעיר הריב"ש: "אמנם מי מבנין אותנו בכלל זה, הלא טוב להתפלל סתום לשם יחברך בכוונה והוא ידע באיזה דרך ישלים המבוקש...". והוא מוסיף כי לא רק רבו, ר' פרץ הכהן, אלא אף רבינו נסים גירונדי אמר "כ' הרבה יותר מדי תקע עצמו הרמב"ן ז"ל להאמין

בעניין הקבלה היה, ולזה איני תוקע עצמי באורה חכמה אחר שלא קיבלתיה מפי מקובל חכם...". לדעת הריב"ש גם הבאוראים על סודות הרמב"ן ז"ל אינם מגלים את שרש חכמת הקבלה "ולבן בחרתי לבל יהיה לי עסק בנסתרות".

בஹשך משובתו ענה הריב"ש לשאלת, מהי עמדתו ביחס לספרו של המקובל ר' יצחק בן לטיף "צורת עולם". הריב"ש ציין שהספר מצוי אצלו, אולם מחברו סטה מדרך חכמי הקבלה "ונראה שהם דברים בדא אותם מלבו ומשכלו בלי קבלה". לבן סיכם הריב"ש"שאין לסמור הדברים כאלו אלא מפי חכם מקובל ועדין אولي?". כלומר, הריב"ש נשאר בספק גדול לגבי האמת והחשיבות שבתורת הקבלה⁸².

עמדתו של הרשב"ץ ביחס לקבלה קשה לקביעה. הנושא כמעט ואיננו מוזכר ישירות בספריו וחייבוריו הרבים. אמנם בתשובותיו הוא כותב כי החכמה הפנימית, חכמת האמת היא חכמת הקבלה, ובஹשך הוא מצין כי היא תואר במעשה בראשית נתיחה, תגלה חרכי מרכבה, תודיע סוד החשמל, תגלה לנו חלומות ופליות ביצירוף האותיות נוטריקווגות וgmtreiאות. אולם מספרו מגן אבות ניתן ללימוד בבירור שכונתו במונח קבלה, הוא ל渴לת התורה על דרך הנגלה⁸³. הרשב"ץ האמין בקדושת הדזוהר, וראה אותו כמדרש שנחazar על ידי ר' שמעון בר יוחאי⁸⁴. פירש מדרשים בדזוהר והשתמש במושגים קבליים כגון: סוד, לספריות הוא קורא מידות "חסד" "גבורה" "תפארת", אולם עדין קשה לומר על הרשב"ץ שהוא מקובל, אלא יש להניח שראתה קבלה ענף עיוני יסודי וחשוב משאר הענפים העיוניים שהיו מקובלים בזמןו. לפיכך הוא קובע "מי שאינו בקי בסודות המרכבה ובסודות השמות כחכמי הקבלה... נאמר שהוא חסר הידע"⁸⁵, כלומר הקבלה העיונית הינה יסוד חשוב ביותר בידיעת התורה.

82. ריב"ש קבץ.

83. תשב"ץ ב: נב, מגן אבות פרק ראשוני. הריב"ש משתמש במושג קבלה בניגוד למושכלות, ובנראה שזוהי גם כוונת הרשב"ץ במושג זה. מעשה בראשית ומעשה מרכבה אף הן חכמות נפרדות. עיין בדברי ר' צמח יכוב'ב א: קלה, על פי ספר מגן אבות לרשב"ץ.

84. תשב"ץ ב: קכח, רלו, רלז; ג: כ.

85. קשת ומגן עמ"כ. ההמנעות מראית הרשב"ץ במקובל נובעת מיחסו השלילי של בנו הרשב"ש לקבלה. קשה להניח שמדובר בהם היו יכולות להיות עד כדי כך שוננות זו מזו.

הרשב"ש הינו בעל עמדה ברורה. כבר בתשובותיו הראשונות ציין שאינו מאנשי הקבלה⁸⁶. יתר על כן הרשב"ש תקף בחריפות את המקובלים בכתבו: "כִּי רָאֵיתִי רַבִּים מִעֵמִי הָאָרֶץ מִתְּהָרִים וּמִתְּכָבְדִים בְּחִכָּמָת הַקָּהָלָה וְהַם רַיקִים מִחִכָּמָה, וְלֹא יְדֻועַ עַד מָה אֲנִי רֹוֶצֶה לְבָאָר, וְהַדָּבָר יְדֻועַ שָׁאַיּוֹן מִסְרָרִין אָוֹתָה אֶלָּא לְחִכָּם וּמִבֵּין מִדְעָתוֹ, וְאִילּוּ הִתְהַגֵּה זֶה שְׁכָתוּבָה בְּסְפָרִים הַיָּא הַקְּבָלָה הַאֲמִתִּית, אִינְךֿ יַטְעֵוּ הַמִּקְוָבָלִים לְכַתּוֹב אָוֹתָה בְּסְפָרִים לְהַטּוּת בָּה בְּנֵי אָדָם...". "וְעוֹד שָׁהֵם לֹא יְדֻועַ עַשֶּׂר סְפִירֹת מָה הֵם אֵם הֵם חֹוֹרִים או שְׁמוֹת...". וְאֵם תֹאמֶר שָׁהֵם שְׁמוֹת אֵם כֵן אֵין הֵם עַצְמָיוֹת הֵם חֹוֹפָת". כאן חזר הרשב"ש על טענת הריב"ש "אֵם כֵן אֵם הַנוֹזָרִים טוֹעֲנִים הַשְׁלִישִׁיות אֶלָו טוֹעֲנִים הַעֲשִׂירִיות...". הרשב"ש המשיך לתקוף את שיטת המקובלים ומסיים: "וּרְאוּי לְגֹועֵר בְּאֶלָו הַדּוֹרְשִׁים גַם בְּאֶלָו הַמִּתְפָּרִים בְּזָה, תַּלְמִידִים שְׁלָא שִׁימְשׁוּ כָל צְرָכָם וְאִינָם רֹוֶצִים לְטַרוֹת בְּסוּגִיות הַהְלָכוֹת בּוּחָרִים בְּקָצְרָה בְּחַבּוֹרִים כָּאֵלה, לְהַתְפָּאָר בְּחִכָּמָת הַקְּבָלָה, לְהַתְגַּדֵּל בְּפָנֵי נְשִׁים וּמִי הָאָרֶץ, וְלִיטֹול עַטְרָה לְעַצְמָם בְּדָבְרִים קְלִים כָּאֵלה, וְהֵם רַיקִים מִמְנָה, וְעַל כִּיוֹצָא בְּזָה נָאֵם, הָרֹוֶצֶה לְכַזְבִּין יַרְחִיק אֶת עַדְיוֹ...".

על דרך זו כתוב הרשב"ש אל הותיק ר' חגי ב"ר שלמה בן אלזוק אשר שימש כמורה הוראה במוסתגאנים, ובכתב גט שהיו בו טעויות. "הנה הקבלה, וקבל עלייך ללימוד הלכות גירושין מהרמב"ם ז"ל ודינני גטין באבן העדר וואז תשלח ידך לכתוב גטין...". בניגוד לרשב"ש, בנו ר' צמח אינו מגנה את המקובלים, יתר על כן יש לו ידיעה בקבלה. הוא עונה לשאלות על דרך הסוד, וمبיא את דעת המקובלים בקונטרס נגד הפילוסופיה⁸⁷.

86. רשב"ש קפח, קפט.

87. עמדת הרשב"ש יכולה ללמד שהרשב"ץ אביו לא היה מקובל, משום שקשה להניח שבנו שרוב תורתו מאביו, לא היה מושפע בתחום זה מאביו, ולפיכך לא היה תוקף את המקובלים בצורה כה חריפה.

88. רשב"ש שפג, על ר' חגי עיין בנספח, על ר' יוסף שפורה ובני דורו וראה ריב"ש נג 158, שם מAshim אחד החכמים את ר' חגי בעיסוק בעשר ספירות ובערך בא לקצץ.

89. יכ"ב א: פא, קלד.

דעתו שוננה גם מדעת הריב"ש לגבי הספר צורת עולם. בעוד שהריב"ש טען שמחבר הספר כתוב בדברים שבדים מליבו שלא על דעת חכמי הקבלה, הרי ר' צמח כותב שהדברים הבלתי מובנים בספר "צורת עולם" הם "מקוצר ידיעת המעיין עם עומק הדברים... כי הדברים צרייכים שלימות". לדעתו של ר' צמח, לאחר התקיונים שתיקן בנוסח הספר שבידו שעברו עליו גדולי דורם, אין בו טעויות נוספות, ובמידה שהמעיין נראה לו שיש טעות, היא נובעת מחוסר הבנתו בלבד.⁹⁰

תשובתו של ר' צמח מלמדת שהיא לו יחס חיובי לגבי המקובלים, אולם אין בה כדי ללמד אם הוא עצמו היה מקובל, משום שהוא כותב: "וأنني לא נקרתי אל המלך מיום היוتي על האדמה עד היום הזה כי איןני מאוחם דעתיל...". משמעות המשפט, כי ר' צמח עצמו לא נכנס לעולם הקבלה, אולם בהמשך התשובה הוא מציין כי לא כתוב אלא ראשי פרקים בלבד, משום "שאין לנו רשות לגלות מסתורם ולהראות הודם והדרם", "ולא ראוי לגלות יותר פן אהיה מגלה סוד אשר נגעלו שעדריו". קרוב לוודאי שאלו ר' צמח לא היה מקובל ואילו היה מתנגד לקבלה, לא היה מסרב להמשיך ולפרש משום שלא היה רואה בדברים אלו קדושה יתרה, אולם הסתרת הדברים מעידה במידה רבה על אמונתו ודבקותו בקבלה.⁹¹ מהשפותיהם ודעותיהם של חכמי אלג'יר במאה ה-15 ניתן למוד שלימוד הקבלה איבנו נפוץ באלג'יריה בתקופה זו. בתשובותיהם של חכמי המאה ה-16 אין בכלל רמזים וידיעות על הקבלה, אבל במחצית השניה של המאה ה-16 ממש אחד מן הבולטים בחכמי אלג'יר, ר' שלמה בן צמח דוראן אחרי חכמת הקבלה. בהקדמתו בספרו "תפארת ישראל" הוא מסביר את משמעות השם תפארת ישראל, בהם מתפאר ה', והוא סודasisיס כדרך רבבי ע"ה בפסוק שבו מצוי ביטוי זה (איכה ב, א).⁹² בתקופה זו הלימוד וההעסקות בקבלה הופכים להיות מקובלים יותר בעבר, אולם חור זהירות והסתיגות מן התוצאות

90. שם, קליה. הכתובת בראש השאלה היא משובשת כי ר' יצחק בן לטיף ז"ל הוא מחבר הספר "צורת עולם" וצפטר זמן רב לפני חקופת חייו של ר' צמח. לפיכך ברור שהතשובה נשלחה לאדם אחר שביקש נוסח מדויק והסביר בספר.

91. הינה לו נטיה, לפחות בקבלה שיש לה נטיה לפילוסופיה בשיטת ר' יצחק בן לטיף, על שיטתו עיין ריב"ש קנדז.

92. שלמה בן צמח דוראן, תפארת ישראל (דרשות), רונציה ש"ס .

העלולות לנבוע מלימוד הקבלה ללא רקע וידע הלכתי מתאים. דבריו של ר' יעקב גבישון: בהוספותו לספרו של אביו "עمر השבחה", על הפרוש לפסוק "דבש מצאת אכול דירך" (משלី בה, טז); ויש מתחקרים בקבלה בזוהר כדומה עליהם זההיר "דבש מצאת אכול דירך", שלא תכנס לפרוֹץ גדר שלא על פירוש האמת פן תציג ותפגע פן תציג ותמות בבן עזאי ובן זומא וכדומה, כל שכן בדעות חסרים כאלה, כלומר על אחיך כמה וכמה בני הדורות הללו שלא הגיעו לדרגות של בן עזאי ובן זומא, עליהם להזהר מפריצת גדר בעקבות לימוד הקבלה⁹³, ובן בפירושו של ר' יעקב למשפט "בפתחי שעריהם בעיר אמרה תאמר" (משלី א); ובנגד זמן קריאת ספרי הקבלה והסודות אמר "בפתחי שעריהם אמרה חמאר", כי לא ישבו בשערה כי אם הדקנים הבקיאין והסנהדרין, והזקן שקנה חכמה צרייך לעת זקנתו להتلמד ולהתעסק בחכמת הקבלה בנז"ל בפסוק "ה" בם סיני בקדש" (תהלים סח, יח). כשהיה האדם בן מ' או מ"ו שניים יתעסק בשם רב"ה ובחכמת הספריות, שכבר שקו התאותות שלו ונתקरבו כוחותיו ורתויה דמו וזהו בן מ' לבינה...".⁹⁴ אחד ממקובליו אלג'יר במאה הי"ז היה ר' מסעוד גנוּן מחבר ספר הדרושים "זרע רב" אשר שילב בדרכו מאמריים רבים מן הזוהר ועל מצבתו נכתב: "ירד לפרדס התועדה, העלה מכל רמזה מלאה חפניהם".⁹⁵

במאה הי"ח מתחפשים מנהגי המקובלים ומתקבלים על ידי חלק ניכר מיהודי אלג'יר. לפיכך פוסק ר' ר' יש צרור, מורה של ר' יהודה עיאש ביחס לסדר גענוּע הלולב "שאין ראוי לשנות" את מנהג המקובלים שנחפט, למרות שהוא בגיןוד לדעת רוב הפוסקים, "משום לא תתבודדו",⁹⁶ אולם רבני העיר עצם, ר' ר' יש צרור ור' יהודה עיאש לא נטו אחר הקבלה. דבריו של ר' יהודה עיאש

93. עמר השבחה, דף פו.

94. שם, דף ד.

95. נפטר בשנת תנ"ג (1693) ולא בשנת 1694 כפי שכח בלור, עמ' 33. מקובל נוסף במאה הי"ז היה דוד זבותו אשר נפטר בשנת תנ"ב (1691) ועל מצבתו נכתוב "בקי בסוד עשר ספריות עד מאד", ראה עליו בלור, Inscription עמ' 31 (גם כאן טעה בלור בציון השנה לסתה"ג).

96. בית יהודה, דיבני סוכות, דף קז סעיף א.

המ: "אנו אין לנו עסק בנטירות"⁹⁷, ובנראה גם רוב היהודי אלג'יר לא קיבלו את מנהגי הקבלה וברוב בחיי הבנשת לא קיבלו את מנהג האר"י ושליח הצבור לא חזר על תפילת העמידה רק בשבתו ויום טוב ושבחרית. נוסף לכך היו נוהגים לערוך הפסכות בתפילה ולאמר סליחות ופיוטים, אולם חוג המקובלים באלג'יר שבראשו עמד ר' אברהם טובייאנה, ר' ישועה סידון, ר' יוסף אבלכיר ור' אהרון מועטי הצליחו להנהייג את מנהגי האר"י בחלק מבתי הבנשיות שבהם נ Hugo להחפלל, אולם שאר בחיי הבנשיות נשאו במנחות, ותקופה מסוימת לא ערעו על מנהגי המקובלים, עד שקמו מספר אנשים שהתנגדו לבטול המנהגים הקדומים של אלג'יר ולהנהייג מנהגי האר"י, בטענות משום "אל תיטוש תורה אמר", וגם משום "לא תtagoddo", ובקבות זאת פנו המקובלים בשאלת אל ר' מסעוד רפאל אלפסי ובני ר' שלמה בTHONIM אשר בחשיבותם הצדיקו את עמדת המקובלים".⁹⁸

מקום חשוב בהפצת רעיונות ומנהגי הקבלה באלג'יר תופשים שלוחי ארץ-ישראל, ביניהם ר' אברהם אלחידי⁹⁹ שהשתתף יחד עם ר' אברהם בושערה בכתיבת הדרוש על עקייה יצחק אשר מצוינים בו רעיונות קבליים¹⁰⁰. כמו כן נתקבלה באלג'יר תפילה המקובלים שלפני תפילה מנחה, אשר חוברה בידי ר' שלום שרובי, והיא כוללת תפילה על כלל ישראל ובפרט על ירושלים, ולהצלחת עזורי דרכיהם ועובדיהם מישראל, ובפרט השלוחים של ירושלים, תפילה זו נמסרה לר' אברהם טובייאנה על ידי החכם שלם והמקובל ר' שלמה מלכו¹⁰¹. ר' אברהם טובייאנה

97. שם, דף קי דיני ספר תורה סח. אולם יש לציין שר' יהודה מביא בחיבוריו ציטוטו מן הדזהר, ראה: קול יהודה, פרשת יתרו, דף פז, וזאת ליהודה דף פ.

98. משחא דרבotta או"ח: קיב. קרוב לוודאי שהסכסוך התעורר בימי רבנותו של ר' יעקב נ', נאים, לאחר יציאת ר' יהודה עיייאש מאלג'יר ופטירתו. (עיין שם דף גט"א, שם הוזכר דבר ר' יהודה עיייאש לברבה).

99. ראה טעיף על הקשרים עם א"י, עמ' 255.

100. ברית אברהם, דרש עקייה יצחק, דף קטו א.

101. יתכן שהכורה לר' שלמה בר' דוד מולכו אשר בגראה הגיע לאלג'יר כshed"ר, אם כי יערוי, בספרו "שלוחי ארץ ישראל" אייננו מזכירו כshed"ר וגם במקור לא הוזכר כshed"ר. חסド לאברהם דף פט.

היה הבולט בין המקובלים באלאג'יר במחצית השנייה של המאה הי"ח. הוא כנראה עמד בראש חוג המקובלים בלבד החכמים שהזכרנו לעיל, נמנעו עליו החכמים הדיניים ר' יוסף איזובייב ור' יוסף הכהן סלמן¹⁰². בין לומדי הקבלה יחד עם ר' אברהם טובייאנה היה החכם שלם ר' שלמה אדנאתי, אשר למד עמו קבלה בבית הכנסת ובביתה של ר' מרדכי גיאן¹⁰³. ר' אברהם טובייאנה ריכז את דיניו ומנהגיו המקובלים בפירות כוונות וرمזים בתפילה שבת ויום חול בספרו "חסד אברהם"¹⁰⁴. התפשטות הקבלה באלאג'יר הינה בעל מספר שמעוויות:

א) תורתם של מקובליו באלאג'יר לא התפתחה באלאג'יר, אלא במרכזים אחרים מחוץ לה, ובעקבות הידוק הקשרים בין התפוצות היהודיות והתפשטות הקבלה בקהילות היהודיות בעולם, גם חלק מיהודי באלאג'יר פנה לשיטת הקבלה.

ב) עמדתם של רבני באלאג'יר אשר מן המאה הט"ז ואילך לא התנגדו לتورה הקבלה, סייעה בודאי להחפשתו תורה הקבלה.

ג) ההתבדלותם של המקובלים היתה אולי אחד הגורמים למשבר החברתי רוחני באלאג'יר במאה הי"ח, אף אם לא הייתה גורם, הרי קרובה לוודאי שהגבירה את אש המחלוקה.

ספרים וחיבוריהם

ספרי ההלכה ולהלמוד של יהודי באלאג'יריה

רמתו ודרגתנו הרוחנית של כל יושב יהודי, נקבעת במידה רבה על פי ספרי ההלכה הידועים ליישוב, ומשמשים בסיס ללימוד ולפסק לחייב ולתושבי הקהילה היהודית. ספר הפסיק העיקרי, לפיו נקבע ההלכה על ידי התושבים

102. מוזכרים בהקדמת המחבר לחסד אברהם. על ר' אברהם טובייאנה, עיין בלור, *Inscription* עמ' 79.

103. שם. מקובל יוסף מתקופת זו הוא ר' שמואל ביבאים אשר על מצבתו נכתב בין היתר... "פרד"ס חכם חרש"... בלור, שם, עמ' 88.

104. מנוטובה תקמ"ג.

הוותיקים באפריקה הצפונית לפני שנת קנ"א ובתקופה הסמוכה להאחריה, היה משנה תורה לרמב"ם¹⁰⁵.

כאשר באו הגרולים מספרד וחכמיהם בשנת קנ"א, הופתעו לראות את המஸור הגדול בספריהם. הדבר היקשה על הריב"ש בפסקת ההלכה, ביחס בתקופת שהוחנו הראשונה באלאג'יריה כאשר ספריו הפרטיים עדין לא הגיעו לאלאג'יר, משום שהשאים במליאנה מחשש שמא השליטונות יגבו מכם על הספרים¹⁰⁶.

גם לאחר שהריב"ש שחה תקופת ארכובה באלאג'יר, עדין לא היה בידו לעיין בשום פרוש למסכת יבמות בלבד תוספות הרא"ש¹⁰⁷.

אולם לא רק פרושים היו חסרים, לעיתים אף גמרות חסרו. למשל, ר' שם טוב הלוי מבגאייה התלונן שאין בידו מסכת מנחות ולא פרוש עליה¹⁰⁸. אפילו בתלמודן שבה הייתה אחת הקהילות הגדולות והוותיקות באלאג'יריה, לא הייתה גمرا מסכת חולין¹⁰⁹.

בזאת של גולי קנ"א הביא למפנה בנקודת זווית. הללו הביאו עםם ספרים רבים ושנו את התמונה¹¹⁰. הנחה זו מתבססת על העובדה, שהרשב"ץ, וביחס לבני הרשב"ש ונכבדו ר' צמח ור' שמעון, שתורתם נקנתה באלאג'יר, מרבים להשתמש, להזכיר ולצטט כמעט את כל הספרות הרבנית שהיא נדועה בתקופתם, ואלמלא היו ספרים אלו בידם או ברשותם, לא היו יכולים לצטט ולהזכירם.

105. עיין במבוא בסעיף התושבים הוותיקים, העלה 2. על ספרים וספריות בתולדות ישראל, עיין שם אסף, עם הספר והספר, בארכי יעקב, ירושלים תש"ג עמ' 1; שם. בארוון, Jewish Community, ב, עמ' 200.

106. ריב"ש ס.

107. שם, קפא.

108.

109. ריב"ש ב 11. לעומת זאת הספרים שנמצאו שם; ריב"ף, ספר אדם וחווה לר' ירוחם, רמזי ר' יהודה בן הרא"ש.

110. במאה ה"ה עיין עיין נמצאו ספרים שהובאו מספרד בזמן הרשב"ץ. בין היתר חומש שמות כחוב על גויל, ביה ב: כו.

בוואם של גולי ספרד מחד גיסא, והורפעת ספרים נדפסים מאידך גיסא, הוציאו את יהודי אלג'יריה למרחוב, ופתחו לפניהם קשרים רוחניים עם התפוצות היהודיות השונות. בتوزאה מכך במאה הט"ז ובראשית המאה הי"ז חכמי אלג'יריה מזכירים ומצביעים את תשובה וספריו החכמים שהיו באיטליה ובאימפריה העותמאנית סמור לתקופתם, כגון: תשובה המבי"ט על שני חלקיו, חיבוריו ר' יוסף קארו, תשובה מהרש"ר, דברי ריבנות של ר' יצחק אדרבי, תשובה מהר"ם אלשיך, ותשובה ר' משה גלאנטי שנדפסו לראשונה בווניציה בשנת שט"ה (1608). חכמי אלג'יר הבינו גם את ספריו החכמים שהיו במאה ה-16 במדרחוב אירופה, כגון המפה והלבוש זמן קצר לאחר שנדפסו.

יתר על כן, ר' שלמה צרור מעריך את החכמים הללו ורואה אותם כאחרוניים, ולפיכך הוא פוסק שהלכה בר' יצחק אדרבי משום שהוא אחרון¹¹¹. אולם הספרים הללו נמצאו בעיקר באלג'יר ובקהילות הגדולות. לעומת זאת בקהילות הקטנות ובישובים המרוחקים חסרו ספרי האחרונים, כדברי ר' שלמה צרור: "כבר כתבתי לכם פעמיים שלש שאני בעורבותי גר מתרגרר בארץ הדעת, וספריו הפסיקים האחרונים אשר אנו שותים בדבריהם, אינם מצויים במקום הזה רק שנים שלושה ברגרים בראש אמיר ובע"פ ספר הרמב"ם ז"ל וספר בית יוסף שבח לאל מצוי כאן, עם כל זה צדיבין אנו למודע וهم ספרי האחרונים שראו דברי הקדמוניים, והם מבארים דבריהם ולולו ספריהם אשר הם מאיריים עיני, ו מבארים לנו דברי הראשונים, היינו ממשים בעורבים ההולכים בחשך"¹¹².

על אף המכשור בספריו האחרונים, השתדלו יהודי הקהילות המרוחקות להשיג ספרים. באחת השאלות שנשאלה מן הקהילות המרוחקות תקורת ומצוاب מסופר על יהודי שירש בכיסים וקיים נדרו לקנות בנכסים הללו ספרי קדש ולהביאם לבית התלמוד¹¹³.

111. חוט ב: יז, כד, לג, לד.

112. שם, כו.

113. שם, לג.

ספריו הקודש סייעו ליהודים לשמר על זהותם היהודית אף אילו ביהותם בודדים במשך תקופה ארוכה בין גויים. במקורותינו מובא מעשה היהודי שנאלץ לברוח על נפשו, והtagorder ימים רבים באלה הערביים בסביבה מרוחקת בדרום אלג'יריה ולאחר זמן נרצה. הגוי שבביתה נtagorder, ביקש מיהודי שנזדמן למקום, שיודיעו לירושי היהודי שיבואו ויקחו את עזבונו, סורה אחת ובתא ושני גמלים. נוסף לכך הראהו הגוי: "סידור והחומר תורה שלו, ואמר לו אלו הם ספריו שהיה קורא בהם".¹¹⁴

חיבוריהם של חכמי אלג'יריה

שנת קג"א פתה תקופה חדשה ארוכה ורצופה של מאות שנים יצירה רוחנית באלג'יריה, כאשר בשורה הראשונה של המחברים עומדים חכמים של העיר אלג'יר. בתקופה זו חוברו عشرות חיבורים ואולי יותר, כאשר מהם חמישים חיבורים נתפרסמו בדפוס, כ-10 חיבורים מצוינים בכתב יד, ובמקורות מצוינים רמזים והפניות לחיבורים נוספים שאינם מצויים בידינו ויש להשكيיע חפושים נוספים על מנת לאתרכם.

חיבוריהם של חכמי אלג'יריה מקיפים את כל תחומי לימוד יהדות, פרשנות המקרא ומפרשו, פירושים לש"ס, תשובה ופסקים בהלכה, דרוש, פיוטים, פילוסופיה וקבלה, והם מהווים את אחד הנדיבים החשובים של הספרות היהודית. מקום מיוחד ביצירה הרוחנית תופשים חכמי המאה הט"ו ובמיוחד הריב"ש, הרשב"ץ וצצאיו בדור הראשון והשני, שחיבוריהם, פסקיהם ותשוביותיהם מהווים את חוליית הקשר בין תורה המרכז הרוחני בספרד

115

.114. שם, לד.

115. בעקבות פרעotta 1391 נחמוטו החכמים וגדיי התורה בספרד, ולהכמיה של ספרד במאה הט"ו אין אותו משקל שהיה לחכמי הדורות הקודמים. ועיין בהקדמת הרשב"ץ ליבין שמועה, שם נכתב כי היישובות בספרד נחרבו ופסקו בשנת קג"א.

בסוף חיבור זה מובא נספח ובו רשימת חיבוריהם של חכמי אלג'יר לפי סדר ברונולוגי.

לבין תורთם של המרכזים שהוקמו בארץות האגן המזרחי של הים התיכון במאה הט"ז, בעקבות גירושם של היהודים מספרד¹¹⁶. הדבר בא לידי ביטוי באזכורים הרבים של חיבוריהם ותשובותיהם בספרי חכמי המאה הט"ז במרכזי המוזכרים לעיל¹¹⁷. חיבוריהם של הדורות הבאים לא זכו לאותו פרסום, מלבד חיבוריו של ר' יהודה עיייאש שחיה במאה הי"ח אשר עיין והשתמש בחיבוריהם של חכמי מזרח אירופה שקדמו לו, ואילו חיבוריו ובעיקר "מטה יהודה" מוזכרים לעיתים קרובות על ידי ה"חפץ חיים" בספריו משנה ברורה¹¹⁸.

בין ספרי ההלכה חשוב להזכיר במיוחד את ספרי השימוש בהלכה בגזן:

א) יבין שמוועה לרשב"ז, שבא לפטור את בעיותיהם של השוחטים והבודקים בישובים הקטנים והמרוחקים, לחת להם ספר מדויק קצר ותמציתי במקומות הרשימות הבלתי מדויקות שהיו בידיהם עד אז.

ב) חפארת ישראל שעוסק בענייני לוח, בא לענות על בעיות מעשיות הקשורות בקביעת הלוח במקומות מרוחקים ומבוודדים.

ג) חדשני ופסקין הרשב"ז למסכת נידה אף הם באים לענות על בעיות מעשיות שהיו צריכות הסבר נוספת.

ד) תיקון סופרים לרשב"ש שנכתב בмагמה להדרין את הטופרים וכותבי השטרות בכתיבתה נכונה, למניעת כתיבת שטרות פסולים, שיביאו לאי סדרים ולעווול במקרה של פסילת שטר.

בתחומי הפרשנות עוסקים חיבוריהם של חכמי אלג'יריה בפירושים על פרשניהם המקרה, בעיקר פירוש רש"י ובדורות המאוחרים יותר גם על הרא"ס, ממפרשו של רש"י¹¹⁹.

116. עיין בהקדמתו של ר' יוסף קארו לספר בית יוסף שם מוזכרות תשובה הריב"ש והרבש"ז כחלק מן הבסיסים החשובים בספרו.

117. מעקב ורישום מדויק של האזכורים הרבים מצוי בכרטסת המכון לחקר תולדות היהודים ותרבותם בארץות האיסלם, באוניברסיטה בר-אילן.

118. עיין בהקדמה למשנה ברורה ובאזכורים המובאים בשער ציון. על יחס-ההערה של חכמים אשכנזים נוספים לר' יהודה עיייאש ראה תולדות חכמי ירושלים ג, עמ' 26.

119. עבד ה' ומשיח אלמים, ופירושו של ר' יהודה בלבד על רש"י לתהילים,

ראה נויבאואר, CE R ה, (1882) עמ' 58. פירושים רבים מובאים בחלק ב' של לחם יהודה הכלול בתוך בני יהודה.

תוופה הרואיה לתשומת לב היא העיסוק הרב בפרשנות ספרי אמרת. הרשב"ץ כתב פירושים לאיוב בשם "אוהב משפט משפט צדק" שלושה פירושים נכתבו על משליו, מהם שניים שנכתבו בתקופה סמוכה - "עمر השכחה" ו"חשך שלמה", ובמאה היל"ח נכתב פירוש נוסף למשלי בשם "חוכחת מוסר".

בין ספרי הפרשנות רואין להזיכיר גם את פירושו של זכריה בן סרוק למגילת אסתר, שנכתב בмагמה להראות לגויים את יופייה של אמונה היהודית. פירושים לש"ט, לסוגיות שונות מפוזרים בתשובותיהם של חכמי אלג'יריה, ובספריו החדשניים והביורדים על משנה תורה לרמב"ם ועל חלקי השולחן ערוך. הרחבת תחום זה של יצירה רוחנית נעשתה במיוחד במאה היל"ח על ידי ריב"ש צרו, ובעיקר על ידי תלמידו ר' יהודה עיאש.

חלק חשוב בחיבוריהם של חכמי אלג'יריה תופשים ספרי הדרוש שראשיתם במאה הט"ז, וזה דבר הקשור במקומה המרכזי של הדרשة בחיי היהודים של יהודי אלג'יריה¹²⁰.

היצירה בתחום השירה והפיוט נמשכה לאורך כל התקופות. השירה האלג'יראית הינה ללא כל ספק המשבה של השירה הספרדית, אם כי היא כנראה הלכה והצטמזה לתחום פיווט התפילה, שירי שבח, הodia וקינות¹²¹. עניין ההיסטורי מיוחד ישנו בשירי השבח וההodia שנכתבו לרגל הניטים שנעשו לי היהודי אלג'יר בשנת ש"ב (1541) ובשנת תקל"ה (1775), כאשר הספרדים ניסו לכבות את אלג'יר ובדרכם נס נכשלו. בפיוטיהם תיארו חכמי אלג'יר בדורות הללו את מהלכם של הקרבנות. הפיווטים נאמרו בתפילות של שני ימי הפורים שקבעו לזכר ולציוון הביסים שנעשו לי היהודי אלג'יר¹²².

חלק נבדק של היצירה הפיוטית של יהודי אלג'יריה מצוי עדין בכתב יד. הדבר אמר במיוחד לגבי השירים שנכתבו לכבוד האישים ממשפתת קאנשינו¹²³.

תחום יצירה זה, במרבית התחומיים האחרים, עדין לא נחקר והדבר נותר לחוקרים בקעה להtagדר בה.

120. עיין לעיל בסעיף הדרשות.

121. בדורות הראשונים הבנו מוצאים שימוש רב בחרוזים בפתחה לשאלות ותשובות. על פיווט התפילות עיין ברשימה מהדורות הקהילות באלג'יריה שנרשמו על ידי דואידזהן, אוצר השירה והפיוט, א, עמ' 42.

122. עיין בקרובוב'ץ של אלג'יר.

123. ב"י בודליאנה מס' 1189, 1987. שד"ל תיאר את כתה"י ב"ברם חמד", ד, תקצ"ט, עמ' 34 - 35, ועיין הירשברג, תולדות ב', עמ' 340, הערות 12-13.

חיבורים בתחום הפילוסופיה, המחשבה והדעה נכתבו בעיקר במאה הט"ו, בהמשך המורשת התרבותית של יהדות ספרד, מקום חשוב תופשים חיבורים של הרשב"ץ ובמיוחד מגן אבותה. הווכוחים עם בני הדתות השונות, הנצרות והאיסלם, אף הם הביאו לחיבור קשח ומגן לרשב"ץ ומלחמת מצוה לרשב"ש¹²⁴. אולם חורבנה של יהדות ספרד והישיבה הממושכת בארץ מוסלמית, הביאו לניצחון מן ההשכלה הספרדית. הדבר ניכר בתשובותיו של ר' צמח בן הרשב"ש. ביטוי להשכלה הספרדית הרחבה מצוי גם בעmr השבחה, שנתחבר במאה הט"ז, אולם מכאן ואילך כנראה שగברה השפעתם של הזרמים האי-רציאונליים, ובמיוחד קבלת הארדי שבתויה מופיעים בחיבוריהם השונים והשפעתה מורגשת במיוחד במאה הי"ח¹²⁵.

ספריו תפילה

ספריו התפילה, סידורים ומחזוריים בעלי נוסחים תפילה מדוייקים יש להם חשיבות בכל הדורות והתקופות, ובמיוחד במרכז התורה באלאג'יר, אליו פנו בשאלות רבות ביחס לנוסחות, גירסאות וסדרי התפילה. חכמי אלאג'יר הבינו בחשיבות הדיקוק. לכן כתבו במו ידיהם את מחזורייהם¹²⁶. מלבד הידיעה הכללית מצוי במקורותינו שהרשב"ץ כתב מחזור ותיקון חזנים¹²⁷. היה גם מחזור הקהיל שבו חתפלו הריב"ש, הרשב"ש ור' צמח בן הרשב"ש¹²⁸. ר' יעקבaben טואה כתוב גם הוא מחזור שנמסר לידי בנו ר' אברהם. יש להניח שמחזור זה שימש בסיס למחזור בנוסח המינוח של יהודי אלג'יר. באלאג'יריה היו נשים שידעו לקרוא ולהתפלל מתוך סידור. בשאלת מבגאה מובה מקרה באשה שנחנכה מתנה למששתה בעת מחללה בראות המשמשת את נכונות האשה לחת לה מתנות, בקשה ממנה את סידור החפילות שגבירתה הייתה מתפללת בו; השיבה האשה שהיא איננה בותנת את הסידור שהיא מתפללת בו; אבל אמרה לעדים שהיא בותנת לה אותו מהיום ולאחר מותה¹²⁹.

124. עיין יאולום במנטשראיפט 24 (1875) עמ' 160 – 170.

125. יכו"ב א: קלד, ועיין לעיל, עמ' 123.

126. נף צה 231.

127. יכו"ב ב: מב; חוט ג: לא.

128. יכו"ב, שם.

129. שם, ב: מד.

ספרים כרכוש בעל ערך כספי

מיועטם ויוקרם של הספרים הביא לכך שהספרים והסידורים נחשו כבעל ערך כספי. לפיכך היו מושכנים אותם, מוכרים אותם ומצביעים עליהם בירושה¹³⁰. מכירתם של הספרים הייתה נעשית בbatis הכנסיות שם הם היו מוצעים למכירה.

הרשב"ש מוסר לנו פרטים על מתירם של ספרים שנמסרו כמושון, ובגלל אי פרעון החוב נמכרו: חומש ויקרא, חומש במדבר, חומש דברים עם קרוביות בקובץ אחד על ניר וקלף נמכרו במחירות ארבעה זהובים. שמונה נביאים מחידם היה ארבעה זהובים וחצי. עבור שרשים לר' דוד קמחי בקלף ישן ניתן זהוב אחד ושש שמיןיות, עבור אイוב דניאל ועזרא ניתן זהוב אחד. פירוש איוב, שיר השירים ומשלי נ麥ר בזהוב אחד ושמינית הזהוב. ריב"ף על מס, ברבות ושבת נ麥ר בחצי זהוב¹³¹.

השלטונות ויחסם בספרים

השלטונות באלאג'יריה ראו את ספרי הקודש כהונן או כסחורה עוברת לסוחר, ועל יסוד בסיס זה חייבו את חכמי הספרדים שבאו בשנת קנ"א במכס המקובל, מעשר מערך הספרים. ר' עמרם בן מרואם שילם את המעשר, אולם הריבב"ש השאיר את ספריו, הגמרות, הפירושין וחדושין והתוספות במליאנה, ובקיש סוחרים יהודים מפורטים, ר' אברהם שפפורטש ור' ישועה בר משה, שהשפעתם היה הרבה על השלטונות שישתדלו בפניהם לבטל את חיוב ספריו במכס המעשר¹³². ראיית הספרים כנכש כספי הביאה גם להברחת ספרים ולהעלמתם מן השלטונות במקרה שהיא חש שיתריהם בעקבות חוב כספי¹³³.

השלטונות המוסלמים של בני זיין בתלمسאן התחשבו בקדושתם של ספרי הקודש היהודיים. כאשר נכבשה תמצגראן על ידי שר מוסתגאנים בשליחות מלך תלמסאן בעוון מרد או אי ציוות לשולטון המרכדי בתלמסאן, לאחר שהושם עליה מצור בלבד העיר, נבזזה, התושבים שנותרו בחיות נמלטו וביניהם גם היהודים.

130. רשב"ש צח, קו, רbez, שמג, יכו"ב ב: לו, נפרק עז.

131. רשב"ש תקצה.

132. ריב"ש ס.

133. רשב"ש קל.

למרות ההרס הרב והביזה נשאר בית הכנסת היהודי על תילו ובתוכו ספרי הקודש. היהודי מוסתגאנים בקשו מלך תלמסאן להוציא את הספרים מתמזגראן ולהביאם למוסתגאנים. למרות שלפי החוק המוסלמי הספרים הללו היו שייכים לשלטונות, בכלל זאת התחשבו שליטנות בני זיין לא רק בערכם הכספי של הספרים, אלא גם בקדושתם והתירו ליהודי מוסתגאנים להביאם לעירם.¹³⁴

יחסם של הנוצרים לספרי הקודש היה גרווע; וכשנכבשה בגאייה בידי הנוצרים בשנת 1541, כל היהודים שהיו בעיר היו לבז ו מרבייהם נשבו. הנוצרים חיללו את ספרי הקודש היהודיים ושרפו אותם, מלבד מספר ספרים, ביניהם הלבכות הריא"ף שיהודי אחד הצליח לכנס מהם ועל ידי כך להצילם משראיפה.¹³⁵

בחודש חשוון שנת תק"ח (1747) מרדו בתלמסאן הקול אוגלו הם בני יאניצ'רים בתורכיהם. בשל היחס הקשה אליהם רצוי לחדש את המלבות העצמאית בתלמסאן. בתוצאה מכך צר השלטון העותמאני על העיר וככשה, אוולם בניגוד לחוקי המדינה, הצבא הבלתי מושמע הרג, אנס, שלל ובודז את תושבי העיר, וביניהם גם את היהודים. החילילים פשטו את ידם גם בתבי הכנסת, וחיללו את ספרי התורות, ולקחו את כל הקודש וחילק מן הספרים, והביאו למכירה באלאג'יר.¹³⁶

ביחס לשלהי הספרים ציין ר' יהודה עיייאש: "בזמןנו זה שרוב העכו"ם יודעים שהספרים אצלנו הם ביוקר, ואדרבא מתחווונים ושולליין על דעת ליקח בהם יותר על דמייהן, כמו שראינו בעינינו בעוונותינו שרבו בביזה זו של קהיל תלמסאן ששאלו בשומה הספרים והסידורים הרבה מהערך שלהן, ובכל מה שמכרו לא מכרו כדי שומתן".¹³⁷

134. רבב"ש מז.

135. חוט ג: בד. הירשברג, חולדות ב, עמ' 45.

136. ביה ב: סו. גראמוֹן Histoire, עמ' 303. על מעמדם של הקול-אוגלו עיין: גיב ובורוז, Society עמ' 317 העדה 3.

137. ביה ב: 10. ר' יהודה עיייאש מביא את דברי ה פוסקים לפניו, שסבירו שהגויים לא ידעו להעיר בראו את יוקרם וחשיבותם של הספרים ולכון מכרו אותם לפני ערך ניר לבן וחלק באותה כמות ולא לפני ערכם ממשי. מקוד זה סותר את השערתו של אליעזר בשן (שטרנברג) במאמרו: שבירותם ופדיונם של ספרים בהלהה ובמציאות ההיסטורית, חדפים מטור תנאים, קובץ ביבליוגרפיה תורנית מדעי (א), תשכ"ט, לפיו הגויים לא הכירו בערכם הריאלי של ספרים, לפחות במאה הילich הדבר אייננו נכון.

החשש המבוסס מביצת הספרדים הביא את ר' שמעון בן הרשב"ש בזמן הביבוש הספרדי של אלג'יר לקשר ולארוז את ספריו ולשלחים למדיינא לשם התכוון לברוח מאימת הספרדים¹³⁸. גם ר' אברהם אבן טוואה החביה את ספריו במערה בזמן הפורענות¹³⁹. כל זאת מז החשש המבוסס שהגויים היו שוללים ובזזים את ספרי הקודש של היהודים, והנוצרים אף נהגו לשרפם. הפחד והיראה מפני הספרדים הביאו לבריחתה ולהטמנת ספריהם. ר' ריב"ש צרור הטמין את ספריו בעת בריחתו בשנת 1732 ולקח עמו רק את הרמב"ם והארבעה טורים. ר' יהודה עיייאש, אשר גם הוא נאלץ לברוח מוסר לנו "שכל כתבי הקודש הראשונים והאחרונים נתונין בבית האוצר כמוסים וחתומים", ואילו הספרים שר' יהודה עיייאש לפק אותם עמו במנוסתו היו "ספריו הרמב"ם והטור, הבית יוסף והשולחן ערוך"¹⁴⁰.

138. יכ"ב ב: מה.

139. נפרק מה 150.

140. פרי צדיק כג; ביה ב: ד.